

Council of Europe
Conseil de l'Europe

European Union
Union européenne

Проект фінансується спільно Європейським Союзом та Радою Європи
та впроваджується Радою Європи

**Проект зі зміцнення та захисту
прав жінок та дітей в Україні (TRES)**

**ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВПРОВАДЖЕННЯ
ПРОЕКТУ ЗІ ЗМІЦНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ
ПРАВ ЖІНОК ТА ДІТЕЙ В УКРАЇНІ
(TRES)**

Council of Europe
Conseil de l'Europe

European Union
Union européenne

Цей проект фінансується спільно Європейським Союзом
та Радою Європи та впроваджується Радою Європи

**ПРОЕКТ ЗІ ЗМІЦНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ
ПРАВ ЖІНОК ТА ДІТЕЙ В УКРАЇНІ (TRES)**

**ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВПРОВАДЖЕННЯ
ПРОЕКТУ ЗІ ЗМІЦНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ
ПРАВ ЖІНОК ТА ДІТЕЙ В УКРАЇНІ (TRES)**

**Висновки та рекомендації упорядковано п. Ганною Хрисловою,
кандидатом юридичних наук, доцентом Національного Університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», головним
науковим співробітником Національної академії правових наук України**

Ця публікація видана за сприяння Європейського Союзу.

Зміст цієї публікації не обов'язково відображає
офіційну позицію Європейського Союзу та Ради Європи.

Зміст

1. Захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення	4
1.1. Основні висновки та рекомендації щодо вдосконалення законодавства та державної політики в галузі захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення	4
1.2. Рекомендації щодо протидії кіберзлочинності та сексуальному насильству над дітьми з використанням мережі Інтернет	16
2. Захист дитини, яка постраждала від насильства, у кримінальному процесі та врахування думки дитини при вирішенні спорів, які стосуються її прав та інтересів	19
2.1. Висновки та рекомендації щодо участі дитини, яка зазнала насильства, у кримінальному процесі	19
2.2. Висновки та рекомендації щодо участі дитини в цивільному процесі та врахування її думки при вирішенні спорів, які стосуються її прав та інтересів	25
2.3. Рекомендації щодо врахування інтересів дитини в контексті подальшого реформування судової системи та здійснення адміністративної реформи в Україні	27
3. Протидія насильству щодо жінок і дітей в сім'ї та поза нею	29
3.1. Висновки та рекомендації щодо вдосконалення державної політики, законодавства та судової практики в галузі запобігання та протидії насильству щодо жінок і дітей	29
3.2. Реформування законодавства України у сфері попередження та подолання насильства в сім'ї та практики його застосування	38
4. Запобігання торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми	45
5. Впровадження стандартів Європейської соціальної Хартії (переглянутої) у сфері захисту соціально-економічних прав жінок і дітей та забезпечення гендерної рівності	48

1. Захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення

1.1. Основні висновки та рекомендації щодо вдосконалення законодавства та державної політики в галузі захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення

Виходячи з пріоритетних задач Проекту TRES, його значні досягнення та докладні рекомендації стосуються вдосконалення та реформування правової бази, політики та практики в області боротьби із сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством над дітьми у відповідності зі стандартами Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення (CETS № 201).

Висновки та рекомендації в галузі захисту дітей від сексуальної експлуатації і сексуального розбещення стали результатом проведення та підтримки Проектом TRES серії

науково-практичних заходів міжнародного та всеукраїнського рівнів, серед яких найбільшу увагу з боку держави, громадськості та засобів масової інформації викликали такі як *відкрите засідання Комітету Верховної Ради України з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму* з приводу протидії сексуальному та іншим формам насильства над дітьми (Київ, 26 березня 2010 р.); Міжнародний семінар «*Розслідування, судове переслідування та процесуальне право у випадках сексуальної експлуатації та сексуального розбещення дітей: український і міжнародний досвід в імплементації стандартів Ради Європи*» (Львів, 24–25 лютого 2010 р.); Міжнародна конференція «*Захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства*» (Варшава, 28–29 жовтня 2009 р.) та багато інших.

Вагомим надбанням Проекту TRES у сфері протидії сексуальному насильству над дітьми стали потужні аналітичні дослідження, здійснені в межах Проекту, серед яких слід виділити проведений фахівцями Національної академії правових наук України аналіз відповідності кримінального законодавства України положенням ст. 20 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення; аналітичні доповіді та записки експертів Проекту TRES, підготовлені в межах їхніх виступів на семінарах, конференціях та інших заходах, які були

проведені в межах реалізації цього Проекту. Окремим досягненням стала розробка, апробація та впровадження *навчального курсу «Напрями впровадження вимог Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення (CETS № 201) в кримінальний процес України»*. Метою цього навчального курсу було визначено підвищення кваліфікації працівників правоохоронних та судових органів України щодо реального впровадження закріплених Конвенцією CETS № 201 стандартів дотримання прав та забезпечення найкращих інтересів дитини, яка є свідком або потерпілим у кримінальній справі.

Разом зі вказаними вище заходами ці аналітичні матеріали дозволили визначити **такі основні висновки та рекомендації в галузі захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення:**

З метою боротьби з крайніми формами насильства над дітьми в межах Ради Європи 25 жовтня 2007 р. була відкрита для підписання *Конвенція про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення № 201 (далі — Конвенція CETS № 201)*. Конвенція CETS № 201 підписана від імені України паном О. Лавриновичем згідно з Розпорядженням Президента України 19 жовтня 2007 р. № 222/2007-рп та вимагає ратифікації Верховною Радою України для набрання юридичної сили в Україні.

Ратифікація Конвенції CETS № 201 сприятиме створенню ефективного механізму боротьби з сексуальною експлуатацією дітей, зокрема дитячою порнографією і проституцією, та всіма іншими формами сексуального розбещення дітей, які є руйнівними для дитячого здоров'я та психосоціального розвитку і набули тривожних розмірів на національному та міжнародному рівнях. Визнання Україною юридичної сили Конвенції наблизить її до європейських стандартів захисту прав дитини, які є однією з найуразливіших категорій суспільства, що потребує особливого захисту з боку держави.

Цілі, задачі та основні положення Конвенції CETS № 201 цілком відповідають та сприятимуть, передусім, реалізації таких базових актів законодавства України в галузі захисту прав дитини:

- *Конституції України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР*. Ст. 52 Основного Закону, яка безпосередньо спрямована на попередження насильства над дітьми, прямо вказує, що *будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом*. Відповідно до ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою;
- *Сімейному кодексу України від 10 січня 2002 р. № 2947-III//ВР*. Так, в ч. 6 ст. 150 Сімейного кодексу України «Обов'язки батьків щодо виховання

та розвитку дитини» прямо визначається, що забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини;

- **Національному плану дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини**, затвердженому Законом України «Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року” від 5 березня 2009 р. № 1065-VI. Так, п. 4.7 Національного плану безпосередньо присвячений проблемам ліквідації торгівлі дітьми, **сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження з ними та створення умов для ефективної реабілітації дітей;**
- **Закону України «Про охорону дитинства»** від 26 квітня 2001 р. № 2402-III, який виступає ключовим спеціальним актом законодавства України в галузі захисту прав дитини та протидії усім формам насильства щодо неї. Так, згідно зі ст. 10 Закону держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого та жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції тощо.

Ратифікація Конвенції CETS № 201 вимагатиме від України впровадження послідовної державної політики у сфері протидії сексуальній експлуатації та сексуальному розбещенню дітей, а також внесення суттєвих змін до національного законодавства, яке на сьогодні багато в чому не відповідає вимогам цієї Конвенції.

Однак, висловивши свою згоду з основними принципами Конвенції CETS № 201 через її підписання, Україна вже зараз, ще до її ратифікації, може забезпечити відповідність судової та правоохоронної практики України в галузі захисту дитини від сексуального розбещення та експлуатації широкому колу положень даної Конвенції.

З цією метою в ході реалізації Проекту *вперше* було зроблено висновок, що порівняльний аналіз змісту положень чинного кримінально-процесуального законодавства України та Конвенції CETS № 201 дозволяє розділити нормативні приписи Конвенції на три групи залежно від можливості реалізації їх в діяльності правоохоронних та судових органів України на даному етапі:

- 1) нормативні приписи Конвенції CETS № 201, яким кореспондують відповідні положення чинного законодавства України, що забезпечує можливість реалізації вимог Конвенції (зокрема окремі пункти ст. ст. 30 «Принципи», 31 «Основні заходи захисту», 32 «Порушення справи»,

34 «Розслідування», 35 «Опитування дитини», 36 «Судовий розгляд кримінальної справи»);

2) нормативні приписи Конвенції СЕТС № 201, яким немає безпосередньо кореспондуючих положень чинного законодавства України, однак їх реалізація можлива в результаті розширеного тлумачення норм чинного законодавства з метою гарантування більших прав учасників процесу, без внесення змін до чинного законодавства (зокрема ч. 1 п. г, ч. ч. 2, 5, 6 ст. 31 «Основні заходи захисту»);

3) нормативні приписи Конвенції, реалізація яких потребує внесення змін до чинного законодавства України.

З наведеного витікає, що за умови належного навчання та розуміння положень Конвенції СЕТС № 201, *судова та правоохоронна практика України може відповідати не лише тим вимогам Конвенції, яким прямо кореспондують відповідні положення чинного законодавства України, а й приписам Конвенції, яким немає безпосередньо кореспондуючих положень чинного законодавства України, однак їх реалізація можлива в результаті розширеного тлумачення його норм.*

Цей висновок слід всеосяжно поширювати серед професійної громадськості та обов'язково підкреслювати при проведенні тренінгів та семінарів щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, а також при висвітленні цієї проблематики в межах навчальних курсів, у тому числі тих, що викладаються у вищих навчальних закладах України.

Водночас, повне врахування вимог Конвенції СЕТС № 201 вимагає внесення відповідних змін до чинного законодавства України, передусім до його *кримінальної та кримінально-процесуальної галузей*, для чого необхідно:

1. На підготовчому етапі до реформування законодавства створити робочу групу експертів з представників Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Генеральної прокуратури України, Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, Національної експертної комісії України з моралі, Інституту законодавства Верховної Ради України, науковців, правозахисників та експертів представництв міжнародних організацій в Україні з **метою розробки єдиної термінології щодо сексуального насильства та експлуатації дітей**, зокрема узгодження термінів «порнографія», «дитяча порнографія», «еротика», «дитяча еротика», «продукція сексуального характеру, вироблена за участю дитини», «дитяча проституція», «дитина, втягнута у заняття проституцією», «сексуальна експлуатація дитини»,

«сексуальне насильство над дитиною», що є необхідною передумовою вдосконалення кримінального законодавства, яке вимагає точності та визначеності при формулюванні складів злочину, не припускає збігу кримінально-правових категорій та вживання їх у різних значеннях.

2. Привести у відповідність до вимог Конвенції СЕТС № 201 положення національного законодавства України, передусім, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, щодо кола осіб, на яких спрямований захист від сексуального розбещення та сексуальної експлуатації.

Конвенція поширює свою дію на *всіх осіб віком до 18 років* та не передбачає винятків з цієї вимоги (ст. 3 Конвенції). Національне законодавство України в окремих випадках припускає, що особа, яка не досягла 18 років, позбавляється статусу дитини та відповідного захисту з боку держави (див. ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»). Необхідно узгодити положення щодо віку жертв сексуального розбещення та експлуатації з вимогами Конвенції СЕТС № 201, який має становити в усіх випадках вік до 18 років.

3. Привести у відповідність до вимог Конвенції СЕТС № 201 матеріальне кримінальне право України в частині захисту дітей від сексуального розбещення та сексуальної експлуатації та внести відповідні зміни до Кримінального кодексу України (далі — КК України).

Кримінальний кодекс України не містить окремого розділу, який включав би злочини проти дітей або злочини сексуального характеру щодо дітей. Склади злочинів, які так чи інакше кореспондують протиправним діям, викладеним у Конвенції СЕТС № 201, містяться в різних розділах КК України. До них, передусім, належать:

- торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ч. ч. 2, 3 ст. 149 КК України);
- зґвалтування (ч. ч. 3, 4 ст. 152 КК України);
- насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч. ч. 2, 3 ст. 153 КК України);
- статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК України);
- розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України);
- створення або утримання місць розпусти та звідництво (ч. 3. ст. 302 КК України);
- сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ч. ч. 3, 4 ст. 303 КК України);

— втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України).

Враховуючи вимоги Конвенції СЕТС № 201, Законами України № 1520-VI від 11 липня 2009 р. та № 1819-VI від 20 січня 2010 р. було внесено зміни до ст. 301 КК України «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів» щодо встановлення більш тяжкого покарання за вчинення передбачених цією статтею дій щодо творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру, що містять дитячу порнографію, або примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру. Однак, незважаючи на спроби удосконалення законодавчої бази України в частині боротьби з дитячою порнографією, її сучасний стан *не в повній мірі* відповідає положенням Конвенції СЕТС № 201, передусім ст. 20 Конвенції.

В цілому, вказаний перелік злочинів сексуального характеру щодо дітей не повністю відповідає переліку діянь, що вимагають криміналізації за Конвенцією СЕТС № 201, та потребує суттєвого перегляду, зокрема необхідно:

- внести зміни до КК України в частині уточнення діянь, пов'язаних з дитячою порнографією, та криміналізувати виготовлення та зберігання дитячої порнографії з будь-якою метою (тобто незалежно від наявності мети збуту чи розповсюдження);
- визначити як кваліфікуючу ознаку злочину щодо ввезення, виготовлення, збуту та розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301 КК України) вчинення таких дій щодо малолітньої особи та запровадження за такі дії більш тяжкої міри покаранню, ніж за вчинення цього злочину щодо неповнолітнього;
- криміналізувати «залучення» дітей до участі у виготовленні дитячої порнографії. Цей термін включав би і вже криміналізоване «примушування» дітей до участі у виготовленні дитячої порнографії, а також такі дії, як вмовляння та підкуп;
- вдосконалити засоби кримінальної відповідальності за виготовлення, розповсюдження та зберігання дитячої порнографії з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або інформаційно-комунікаційних систем;
- опрацювати можливість криміналізації залучення дітей до участі в порнографічних виставах;
- криміналізувати сексуальні домагання дитини з використанням інформаційно-комунікаційних технологій;

- докорінно змінити ст. 156 КК України, яка в чинній редакції не відповідає Конвенції СЕТС № 201. Вона фактично забороняє будь-які сексуальні стосунки або дії сексуального характеру по відношенню до особи, що не досягла 16 років, незалежно від їхнього добровільного чи насильницького характеру та віку жертви і кривдника, криміналізуючи таким чином будь-які сексуальні стосунки між підлітками;
- визначити вік, до досягнення якого заборонено залучення дітей у будь-який спосіб до будь-якої діяльності сексуального характеру. Таким віком за жодних умов не може вважатися вік досягнення статевої зрілості, оскільки він свідчить лише про фізіологічну, але не психологічну готовність дитини до сексуальної сфери життя;
- переглянути ст. 150 КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за «експлуатацію дітей», однак при цьому розуміє під експлуатацією дитини лише економічну експлуатацію, тобто використання їхньої праці з метою отримання прибутку. Кримінальна відповідальність безпосередньо за сексуальну експлуатацію дітей (у значенні Конвенції СЕТС № 201) в Україні не передбачена, хоча частково вона охоплюється заборонаю торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини (ч. ч. 2, 3 ст. 149 КК України) та окремими іншими статтями КК України (зокрема ст. 301, ч. 3. ст. 302; ч. ч. 3, 4 ст. 303);
- внести зміни до кримінального законодавства України стосовно *зупинення у передбачених законом випадках перебігу строків давності у справах щодо злочинів сексуального характеру по відношенню до дитини та відновлення його з моменту досягнення потерпілим повноліття*. Такі зміни до ч. 2 ст. 49 КК України вже передбачено законопроектом «Про внесення змін та доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо допиту неповнолітніх потерпілих і свідків)». (Див. параграф 2.1 Висновків та рекомендацій.);
- додати до передбачених КК України обставин, що обтяжують покарання, такі обставини, як:
 - скоєння злочину по відношенню до особливо вразливої жертви, роз'яснивши це поняття у примітці до ст. 67 КК України;
 - скоєння злочину членом сім'ї, особою, яка проживала з дитиною, чи особою, яка працювала в контакті з дитиною (виконувала обов'язки по догляду чи вихованню потерпілої дитини);
- запровадити обов'язкову конфіскацію майна та коштів, що здобуті злочинним шляхом в результаті вчинення злочинів сексуального характеру щодо дітей;

— дослідити доцільність встановлення жорсткіших санкцій за сексуальні злочини проти дітей, що забезпечить віднесення таких злочинів до тяжких та особливо тяжких;

— розглянути питання про доцільність запровадження в КК України окремого розділу «злочини проти дітей» або «злочини проти сім'ї та дітей».

4. Забезпечити впровадження корекційних програм стосовно осіб, які вчинили сексуальне розбещення або сексуальну експлуатацію дітей.

З метою виконання вимог Конвенції СЕТС № 201 в частині програм корекції поведінки кривдників необхідно:

— розробити законодавчий та інституціональний механізм впровадження корекційних програм для осіб, які вчинили протиправні діяння сексуального характеру проти дітей або відчують, що можуть учинити такі діяння, включаючи тих осіб, вік яких менше віку, з якого настає кримінальна відповідальність за відповідні злочини сексуального характеру;

— включити такі корекційні програми до змісту кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства України та узгодити їх з режимом застосування запобіжних заходів, передусім, взяття під варту, а також режимом відбування покарань, пов'язаних з позбавленням чи обмеженням волі.

5. Забезпечити вдосконалення процедури допиту дитини — потерпілої чи свідка злочину — по справах, пов'язаних з сексуальним розбещенням й сексуальною експлуатацією, та гарантування дотримання прав постраждалих дітей на всіх етапах судочинства, безпеки їхнього життя та здоров'я, а також нерозповсюдження інформації про таких дітей.

Конвенція СЕТС № 201 передбачає окремий розділ, який стосується «розслідування, кримінального переслідування та процесуального права». Чинне кримінально-процесуальне законодавство України вимагає адаптації до вимог, які викладені в Конвенції, та внесення кардинальних змін до Кримінально-процесуального кодексу України, а також законів України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», «Про оперативно-розшукову діяльність».

Положення Конвенції СЕТС № 201, що стосуються особливостей провадження по кримінальних справах, мають бути також враховані на стадії розробки нового Кримінально-процесуального кодексу України, проект якого зараз знаходиться на стадії погодження.

Основні вимоги до допиту дитини — свідка чи жертви злочину, — які містяться в Конвенції СЕТС № 201, враховані у розробленому за підтримки Проекту TRES та поданому на розгляд Верховної Ради України *законо-*

проекті «Про внесення змін та доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо допиту неповнолітніх потерпілих і свідків)», який потребує термінового ухвалення Верховною Радою України після необхідного доопрацювання. (Див. п. 2.1 Висновків та рекомендацій.)

Втілення вимог Конвенції CETS № 201 вимагає також внесення змін до інших актів законодавства України, зокрема необхідно:

- ухвалити законопроект щодо внесення змін до Закону України «Про рекламу» (стосовно попередження рекламних оголошень щодо проституції); законопроект щодо безкоштовної юридичної допомоги;
- розробити зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо:
 - запровадження відповідальності батьків за допущення залучення дитини у заняття проституцією, створення порнографічної продукції тощо;
 - виключення відповідальності особи до 18 років за заняття проституцією.
- узгодити з положеннями Конвенції CETS № 201 (передусім, ст. 20 Конвенції) визначення та види дитячої порнографії, наведені у Законі України «Про захист суспільної моралі», а також положення ст. 21 цього Закону щодо видів відповідальності за вчинення заборонених дій, пов'язаних з дитячою порнографією;
- уточнити перелік підстав для позбавлення батьківських прав або відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав, передбачений ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України, включивши до нього вчинення сексуального розбещення або сексуальної експлуатації дитини;
- запровадити відповідальність громадян за неповідомлення про достовірно відомі їм випадки сексуального насильства над дітьми з врахуванням особливостей діяльності відповідних громадських організацій та інших неурядових інституцій, які забезпечують допомогу та захист дітей — жертв сексуального розбещення чи експлуатації на конфіденційних засадах;
- вивчити можливості українського законодавства щодо притягнення до різних видів юридичної відповідальності юридичних осіб з метою подальшого внесення змін до законодавства України про відповідальність юридичних осіб за злочини та інші правопорушення у сфері сексуального розбещення та експлуатації дітей;
- вивчити міжнародний досвід та можливості національного законодавства щодо збирання та зберігання, згідно з вимогами до охорони та

захисту персональної інформації, відомостей про ДНК-код, відбитки пальців, а також інших детальних персональних даних особи, засудженої за скоєння злочинів проти статевої недоторканності дітей;

— розглянути можливість застосування застережень при ратифікації Конвенції CETS № 201, що може прискорити її ратифікацію Україною.

Проект TRES сподівається, що ці рекомендації буде враховано створеною при *Міністерстві юстиції України міждисциплінарною робочою групою* по підготовці до ратифікації Конвенції CETS № 201.

Крім пропозицій щодо вдосконалення законодавства України у відповідності до вимог Конвенції CETS № 201, в межах Проекту TRES підготовлено комплекс пропозицій, які стосуються вдосконалення державної політики в галузі захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення.

Беручи до уваги той факт, що протидія сексуальному розбещенню та експлуатації дітей повинна враховувати комплексний підхід, зокрема ефективні заходи профілактики цих грубих порушень прав дитини, дієві заходи виявлення таких злочинів, розслідування та реального покарання злочинців, а також надання всебічної допомоги та захисту дітям, які постраждали від сексуального насильства та експлуатації, доцільно будувати політику держави у сфері боротьби та недопущення сексуальних зловживань відносно дітей у трьох основних напрямках — **попередження, переслідування і покарання злочинців**, а також допомога та захист дітей-постраждалих.

Ускладнює діяльність щодо протидії сексуальному насильству над дітьми упереджене ставлення суспільства до постраждалих, прихованість проблеми у суспільстві, а також недостатня обізнаність серед населення про можливість отримання допомоги та ті служби і структури, до яких можна звернутися в ситуації, коли мало місце сексуальне насильство над дитиною.

У сфері попередження сексуальної експлуатації дітей та їх сексуального розбещення доцільно:

- вивчити національні можливості щодо впровадження ефективних заходів захисту, спрямованих на попередження сексуальної експлуатації та сексуального розбещення дітей;
- запровадити отримання дітьми інформації про ризики сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, а також про способи самозахисту у формі, яка відповідає їхнім віковим можливостям, протягом здобуття ними початкової та середньої освіти;
- розробити та впровадити комплекс заходів для широкої громадськості, включаючи інформаційні кампанії щодо явища сексуальної експлуатації та сексуального розбещення дітей, формування гро-

мадської думки щодо суттєвості проблеми та вироблення негативного ставлення до таких порушень прав дитини, необхідності введення жорстких санкцій за такі правопорушення, а також щодо запобіжних заходів, яких може бути вжито, з метою недопущення віктимізації дітей;

- запровадити системність профілактичної роботи з громадськістю;
- розробити програми і заходи, спрямовані на своєчасне виявлення та попередження ризику можливого скоєння сексуального розбещення та експлуатації дітей в їхньому найближчому оточенні (сім'я, школа, друзі) та випробувати такі програми і заходи з метою з'ясування їх ефективності;
- розробити та запровадити механізм моніторингу державної політики щодо протидії сексуальному насильству та експлуатації дітей;
- ввести до програм підготовки кадрів, які працюють з дітьми, курс щодо запобігання сексуальній експлуатації та розбещення дітей, особливостей роботи з дітьми, які постраждали від такого виду насильства;
- забезпечити перевірку особи, яка збирається працювати з дітьми, на предмет її притягнення до відповідальності за злочини або інші правопорушення проти дитини;
- запровадити механізм перевірки працівників освітніх установ на предмет схильності до сексуального насильства;
- заохочувати ЗМІ висвітлювати належну інформацію стосовно всіх аспектів сексуальної експлуатації та сексуального розбещення дітей з належною повагою як до принципу незалежності ЗМІ та свободи слова, так і права дитини на приватність, на нерозголошення відомостей щодо її приватного життя;
- забезпечити залучення приватного бізнес-сектору (корпорацій, компаній тощо) до соціальної роботи проти сексуального насильства над дітьми, підтримку благодійних фондів для фінансування такої діяльності;
- посилити роботу в напрямку сприяння участі дітей і молоді в розвитку та реалізації державної політики, програм або інших ініціатив щодо профілактики сексуальної експлуатації та сексуального розбещення дітей;
- розробити детальний план заходів для реалізації параграфу 4.7 «Ліквідація торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації, інших форм

жорстокого поводження з ними» Національного плану дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 р., включаючи індикатори оцінювання успішності його реалізації та механізм моніторингу;

- запровадити розділ про проблему сексуального насильства над дітьми до щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

У сфері захисту та допомоги дітям, які постраждали від сексуального насильства та сексуальної експлуатації доцільно:

- розробити ефективну систему надання допомоги дітям, які постраждали від сексуального розбещення та експлуатації, з метою відновлення їхнього психічного та фізичного стану;
- забезпечити використання напрацьованого механізму громадського супроводу потерпілих від торгівлі людьми у роботі з дітьми, які стали жертвами сексуального насильства;
- здійснити перегляд системи ліцензування з метою розширення сфери соціальних послуг, у тому числі для дітей, які постраждали від сексуального насильства;
- посилити роботу з підтримки вже існуючих та утворення нових інформаційних служб для дітей та їхніх батьків (телефонні та Інтернет-лінії допомоги) з метою надання порад та допомоги абонентам;
- вивчити можливість відкриття спеціалізованих реабілітаційних центрів допомоги дітям, які постраждали від сексуально насильства та експлуатації, на базі притулків для дітей служб у справах дітей, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок);
- посилити роботу в напрямку обладнання приміщень для проведення роботи з дітьми у відповідності до принципу «дружності до дитини» в різних організаціях та установах, зокрема органах внутрішніх справ, службах у справах дітей, соціальних службах, закладах охорони здоров'я, судах тощо;
- вивчити можливість створення в Київській області мережі допомоги дітям, які постраждали від сексуальних зловживань, та, по можливості, організувати таку мережу з метою подальшого застосування такого досвіду в інших регіонах України;
- вивчити можливість формування спеціального фонду допомоги та захисту дітей, які постраждали від таких злочинів, за рахунок кон-

фісикованого майна злочинців, нажитого злочинних шляхом, з метою подальшого використання таких коштів на надання компенсацій постраждалим дітям, забезпечення їхньої безпеки, оплати юристів, психологічної підтримки тощо;

- розробити методичні рекомендації для співробітників правоохоронних органів, служб у справах дітей, органів охорони здоров'я, освіти щодо психологічних та соціальних аспектів поведінки з дітьми, які постраждали від сексуального насильства та експлуатації;
- вивчити можливість реформування системи підготовки курсантів щодо введення курсу психології роботи з дітьми, в тому числі з такими, які постраждали від сексуальної експлуатації та розбещення, та створення окремої спеціалізації «дитячі міліціонери»;
- забезпечити на законодавчому рівні вилучення із сім'ї не дитини, яка постраждала від сексуального насильства, а кривдника. (Див. параграф 3.2 Висновків та рекомендацій.)

1.2. Рекомендації щодо протидії кіберзлочинності та сексуальному насильству над дітьми з використанням мережі Інтернет

Окрему увагу в межах реалізації Проекту TRES було приділено проблемі, яка тривалий час залишалася поза державним регулюванням та належною увагою громадськості, а саме – *проблемі кіберзлочинності та сексуальної експлуатації дітей*, розслідування злочинів, по-

в'язаних із сексуальною експлуатацією дітей через Інтернет, включно зі збиранням та гарантуванням збереження електронних даних, а також *можливості ресурсу Інтернет та інших комунікаційних мереж з метою допомоги дітям, постраждалим від сексуального насильства*.

Ці проблеми активно обговорювалися експертами в ході серії заходів Проекту TRES, зокрема на семінарах *щодо створення в Україні лінії допомоги через Інтернет* (Київ, 18–19 березня

2010 р.), та при розгляді *комплексу правових*

питань щодо зв'язку між кіберзлочинністю, дитячою порнографією та сексуальною експлуатацією і сексуальним насильством дітей (Київ, 30 ве-

ресня — 1 жовтня 2009 р.) та ін. За результатами їх проведення було напрацьовано *наступні проблеми та рекомендації проекту TRES* у цій сфері.

Конвенція СЕТS № 201 закликає держави-учасниці криміналізувати розбещення дітей через Інтернет («грумінг»). З розвитком новітніх технологій в Україні ця проблема стає досить актуальною. Однак в українському законодавстві «грумінг» не криміналізовано. Крім того, в Україні немає механізму роботи з ідентифікації «грумерів».

Програми «кібер-няні» (спеціальні програми, що блокують доступ до певних сайтів), які повинні встановлюватися в школах та інших закладах освіти, встановлено лише в деяких з них. В цілому, сфера освіти не має достатнього технічного забезпечення, особливо це стосується шкіл у сільській місцевості.

Серед нагальних проблем слід відзначити відсутність в Україні системи Інтернет-ліній допомоги дітям, які постраждали від сексуального розбещення або експлуатації, а також те, що Україна наразі не входить до міжнародної мережі надання допомоги дітям, що стали жертвами сексуального насильства. Водночас, дитячі лінії допомоги були визначені важливою складовою захисту дітей під час 3-го Світового конгресу проти сексуальної експлуатації дітей та підлітків, що пройшов у листопаді 2008 р. у Ріо-де-Жанейро (Бразилія).

Соціальні служби, які працюють з дітьми, також не мають достатньої технічної бази та підготовки для роботи в мережі Інтернет. Існуюча структура телефонів довіри соціальних служб має різні режими та стандарти роботи, а також недостатнє фінансування.

З метою запобігання зловживанню Інтернетом в злочинних цілях, пов'язаних із сексуальним насильством над дітьми чи його пропагандою, та забезпечення використання ресурсу Інтернет та інших комунікаційних мереж у наданні допомоги дітям, постраждалим від злочинної поведінки сексуального характеру, необхідно:

- законодавчо передбачити механізм протидії «грумінгу»;
- посилити роботу правоохоронних органів у напрямку запобігання фактам сексуального насильства над дітьми (ведення профайлів «подорожуючих педофілів» та «грумерів», створення обліку осіб, схильних до сексуального насильства над дітьми);
- забезпечити розробку та розповсюдження програм щодо безпеки дітей в Інтернеті серед вчителів, батьків, тренерів, інших осіб, які перебувають в контакт з дітьми та займаються їх вихованням;

- розробити фільтруючі системи щодо заборони доступу до порнографії для мобільних телефонів та забезпечити їх поширення серед вчителів, батьків, тренерів, інших осіб, які перебувають в контакті з дітьми та займаються їх вихованням;
- розглянути можливість участі хостингових компаній та провайдерів у заходах щодо протидії розповсюдженню дитячої порнографії;
- зобов'язати власників Інтернет-клубів вести просвітницьку роботу з дітьми щодо загрози в Інтернеті;
- встановити юридичну відповідальність за невстановлення фільтруючих систем на комп'ютерах в Інтернет-клубах та закладах освіти з метою заборони доступу до порнографії;
- закріпити на законодавчому рівні обов'язок Інтернет-провайдерів повідомляти про виявлені ними факти дитячої порнографії в Інтернеті;
- покласти на Міністерство освіти, науки, молоді та спорту відповідальність за створення та підтримку Інтернет-лінії допомоги для дітей із залученням громадських організацій, які працюють у цій сфері;
- на основі закладеної Проектом платформи сприяти включенню України до Європейської мережі допомоги дітям, постраждалим від сексуального насильства (на сьогодні Україна має статус потенційного члена);

- підтримати процес розробки стандартів, необхідних для функціонування ефективно працюючої операційної лінії допомоги дітям в Україні, що в подальшому може сприяти тому, що Україна стане членом Міжнародної асоціації міжнародної лінії допомоги – ІНХОУП.

2. Захист дитини, яка постраждала від насильства, у кримінальному процесі та врахування думки дитини при вирішенні спорів, які стосуються її прав та інтересів

2.1. Висновки та рекомендації щодо участі дитини, яка зазнала насильства, у кримінальному процесі

Окрему увагу при реалізації Проекту TRES було приділено процесуальним проблемам кримінального переслідування випадків сексуального насильства та інших форм жорстокого поводження з дітьми. Ці проблеми стали

основним предметом обговорення на робочому семінарі стосовно попереджувальних і захисних заходів та допомоги дітям, постраждалим від насильства (Київ, 11 та 12 лютого 2009 р.); семінарі «Розгляд судьями справ щодо насильства над дітьми та торгівлі людьми: міжнародні стандарти та досвід» (Львів, 26–27 січня 2011 р.) та ін.

В результаті реалізації запланованих заходів Проекту було визначено, що попередження жорстокого поводження з дітьми юридично виступає одним з пріоритетів державно-правової політики України. Насильство над дітьми визнається

грубим порушенням прав людини, яке завдає дітям серйозної фізичної та моральної шкоду, в подальшому формує з них соціально дезадаптованих людей, а також є поштовхом до відтворення ними в майбутньому жорстокості по відношенню до власних дітей. Отже, дитина потребує підвищеного соціально-правового захисту, що обумовлює необхідність приділяти особливу увагу розглядові справ, в яких жертвами злочинів є діти. Проте на практиці дитина, яка постраждала від насильства, постійно стикається зі складностями, які виникають на трьох етапах:

— на стадії порушення кримінальної справи щодо вчинення насильства над дитиною;

- на стадії участі дитини у кримінальному провадженні як жертви чи свідка злочину;
- після завершення розгляду кримінальної справи щодо насильства над дитиною та постановлення рішення суду.

1. На стадії порушення кримінальної справи щодо вчинення насильства над дитиною національне законодавство характеризується неналежним забезпеченням матеріального права юридичними процедурами, що визначають порядок діяльності органів і служб, відповідальних за протидію жорсткому поводженню з дітьми, передусім – органів внутрішніх справ (міліції).

Прямим порушенням міжнародних стандартів захисту прав дітей, потерпілих від жорстокого поводження, виступає відсутність у дітей можливості особисто поінформувати міліцію про факти такого поводження.

Така ситуація обумовлюється суперечливим регулюванням процедури приймання заяв та повідомлень від громадян, передбаченим на рівні відомчих (міжвідомчих) нормативних актів Міністерства внутрішніх справ України.

Відповідно до п. 2.1 Наказу Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України «*Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення*» від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11, «звернення (повідомлення) про факти жорстокого поводження з дитиною подаються **як самою дитиною**, так і фізичними особами за місцем їх проживання за наявності фактів такого поводження або при реальній загрозі їх учинення».

Однак це положення залишається декларативним та не реалізується в практичній діяльності органів внутрішніх справ передусім через положення Наказу Міністерства внутрішніх справ України «*Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються*» від 14 квітня 2004 р. № 400. Цим порядком **не передбачено** особливу процедуру приймання та реєстрації заяви від дитини, а загальні правила прийому заяв не можуть бути реалізовані в разі подання заяви дитиною, яке не досягла 16 років.

Таким чином, відомчі нормативні акти МВС України мають бути якнайшвидше приведені у відповідність до міжнародних стандартів в частині гарантування дитині можливості безпосередньо звернутися із заявою про вчинення щодо неї насильства або інших протиправних діянь.

2. *Захист дитини, яка постраждала від насильства, у кримінальному процесі та врахування думки дитини при вирішенні спорів, які стосуються її прав та інтересів*

Крім того, з метою ліквідації байдужості серед осіб, які працюють у контакті з дитиною, а також громадськості в цілому до випадків жорстокого поводження з дітьми, передусім, сексуального насилля над дітьми, необхідно:

- передбачити обов'язок осіб, які працюють у контакті з дитиною, повідомляти про підозри щодо таких фактів відповідні соціальні служби (передусім, службу у справах дітей), а також кримінальну міліцію у справах дітей;
- внести відповідні зміни до спеціальних законів, які визначають посадові обов'язки таких працівників (Закону України «Про освіту», Основ законодавства про охорону здоров'я тощо).
- з метою заохочення освітян повідомляти про підозру у вчиненні насильства над дітьми з боку батьків або інших дітей скасувати положення відповідного наказу Міністерства освіти і науки України (реформованого у Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України) щодо відповідальності адміністрації освітніх установ за випадки вчинюваного насильства над дітьми, що в них навчаються.

2. *Участь дитини у кримінальному провадженні як жертви чи свідка злочину.*

Чинний Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. (далі — КПК України) містить низку норм, які встановлюють правові гарантії дотримання прав дитини в процесі дізнання, досудового слідства та судового розгляду справи.

Разом з тим, аналіз нормативних положень чинного КПК України дозволяє відмітити суттєвий дисбаланс в обсязі гарантованих прав дитини, яка є учасником кримінального процесу, залежно від її процесуального становища. Зокрема, в КПК України переважають правові гарантії для дитини, яка є підозрюваним, обвинуваченим або підсудним у кримінальній справі, відповідні норми утворюють окремий розділ КПК України: розділ восьмий «Провадження у справах про злочини неповнолітніх».

Водночас, очевидною є фрагментарність нормативно закріплених правових гарантій прав дитини, яка є свідком або потерпілим у кримінальній справі. Так, в Україні неодноразово наголошувалося на невідповідності процедури допиту малолітніх та неповнолітніх осіб, що стали свідками або потерпілими від злочинних діянь, міжнародним стандартам прав дитини.

Міжнародні акти, зокрема Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, визначають такі вимоги щодо допиту малолітніх чи неповнолітніх свідків або потерпілих:

- проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам;
- проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні;
- проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей;
- проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно;
- проведення якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження;
- забезпечення можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше.

Вимагається вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення можливості запису на відеоплівку опитування жертви або, де це доцільно, свідка — дитини та прийняття таких відеосвідчень як доказу в суді згідно з нормами внутрішнього законодавства країни.

В кримінально-процесуальному законодавстві України передбачено окремі заходи щодо забезпечення найкращих інтересів дитини — свідка чи жертви злочину, зокрема:

- дитина може бути допитана за відсутності підсудного;
- дитина може бути допитана з використанням технічних засобів з іншого приміщення, у тому числі за межами приміщення суду;
- при ухваленні судом рішення про допит дитини враховується думка всіх учасників процесу.

Проте більшість вказаних вимог міжнародних документів не втілено на рівні національного законодавства України. Не вирішеними залишаються ще ряд важливих процесуальних питань допиту дитини, зокрема вимога щодо підписання особою, яка допитується, протоколу допиту свідка чи потерпілого, вимога щодо оголошення її змісту протоколу допиту та ін.

Крім того, міжнародні стандарти прав дитини поширюють вимоги щодо особливостей допиту та проведення інших слідчих дій на всіх осіб до досягнення 18 років, тоді як за кримінально-процесуальним законодавством України особливості допиту неповнолітнього свідка стосуються лише особи, яка не досягла 16 років. У зв'язку з цим необхідно:

2. Захист дитини, яка постраждала від насильства, у кримінальному процесі та врахування думки дитини при вирішенні спорів, які стосуються її прав та інтересів

- привести кримінально-процесуальне законодавство України у відповідність до міжнародних стандартів процедури допиту дитини, яка стала жертвою чи свідком злочину, що є тим більше актуальним на етапі розробки нового Кримінально-процесуального кодексу України, який зараз триває;
- розробити *методику допиту дитини — свідка або потерпілої від злочину*, яку мають використовувати співробітники правоохоронних органів при здійсненні допиту дитини.

З метою приведення законодавства України у відповідність до міжнародних стандартів участі дитини — свідка чи жертви злочину — в кримінальному судочинстві було розроблено та подано до Верховної Ради України *законопроект «Про внесення змін та доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо допиту неповнолітніх потерпілих і свідків)»*. Цей законопроект передбачає чимало новацій, які відповідають міжнародним вимогам щодо допиту дитини та враховують кращі практики країн — членів ЄС та Ради Європи. Ухвалення цього законопроекту започаткує принципово новий підхід до участі дитини у кримінальному судочинстві.

Слід наголосити, що поданий законопроект стосується внесення змін та доповнень до чинного Кримінально-процесуального кодексу України, у той же час його положення мають бути обов'язково враховані у *проекті нового Кримінально-процесуального кодексу України*, який розроблений Міністерством юстиції України і наразі планується до внесення до Верховної Ради України з метою його термінового ухвалення.

Навіть у разі ухвалення вказаних змін до кримінально-процесуального законодавства України залишається нагальною проблема розробки *методики допиту дитини — свідка або потерпілої від злочину*, яку мають використовувати співробітники правоохоронних органів та суду при здійсненні допиту дитини.

До ухвалення відповідної нормативної інструкції така методика поведіння з дитиною під час допиту може бути розроблена та затверджена позазаконодавчим, альтернативним шляхом, зокрема через *спільні розпорядження голів відповідних вищих судів, керівників прокуратури та міліції, які матимуть рекомендаційний характер* та не суперечитимуть чинному законодавству. Така методика має визначати соціально-психологічні правила та прийоми комунікації суддів і представників правоохоронних органів з дитиною, яка постраждала від жорстокого поведіння або стала свідком злочину, і зокрема, вказувати на такі вимоги до спілкування з дитиною:

- не піддаватися так званому «першому враженню»;
- детально дослідити ситуацію;
- дотримуватися дистанції по відношенню до винуватця подій та не вступати з ним (нею) у дискусію;
- не заперечувати факт наявності насильства (навіть якщо Вам здається, що дитина перебільшує проблему або викликає у Вас недовіру чи відразу);
- не висловлювати підтримки чи згоди, якщо постраждала дитина стверджує, нібито вона сама винна;
- підкреслювати, що ніхто не заслуговує на таке поводження, і що дитина вже зробила перший крок для зміни на краще;
- не применшувати серйозність інциденту, що стався;
- зберігати спокійний та безоцінювальний спосіб поведінки;
- співчувати постраждалій дитині, віддавати належне її почуттям;
- надавати інформацію щодо притулків для дітей та інших місцевих осередків, де можна отримати допомогу.

3. Після завершення розгляду кримінальної справи щодо насильства над дитиною та постановлення рішення суду дитина, яка постраждала від насильства, в багатьох випадках відчуває реальну загрозу ревіктимізації. Така ситуація обумовлена тим, що у справах, пов'язаних з насильством над дитиною судом *нерідко необґрунтовано застосовується звільнення від відбування покарання з випробуванням або призначаються покарання, не пов'язані з позбавленням чи обмеженням волі*. Така тенденція цілком відповідає сучасним європейським вимогам до реформування пенітенціарної системи України та поступовому переходу від карального до відновлювального правосуддя. З іншого боку, такий підхід вимагає від держави розробки та послідовного впровадження системи ефективних засобів профілактичної та виховної роботи із засудженими особами, проходження ними відповідних корекційних програм, які враховують особливості скоєних злочинів, тим більше — злочинів щодо дитини. Однак в Україні система таких заходів не розроблена на належному рівні, отже після призначення міри покарання, не пов'язаної з позбавленням чи обмеженням волі, або звільнення від його відбування засуджений продовжує перебувати поруч зі скривдженою дитиною або взагалі повертається до спільного помешкання, де він проживає разом з нею. Така ситуація створює *небезпеку для життя та здоров'я дитини, а також інших членів сім'ї, та не може ігноруватися державою*.

2. Захист дитини, яка постраждала від насильства, у кримінальному процесі та врахування думки дитини при вирішенні спорів, які стосуються її прав та інтересів

У зв'язку із цим необхідно передбачити в законодавстві України можливість виселення в судовому порядку особи, яка вчинила протиправні насильницькі дії по відношенню до дитини, з житлового приміщення, в якому вона проживає з цією дитиною, або примусового поділу житла чи його примусового обміну (якщо буде встановлено, що кривдник не має іншого житла, у яке може поселитися). Така можливість має стосуватися всіх осіб, які посягали на життя, здоров'я, безпеку та недоторканність дитини, незалежно від наявних в них майнових прав на житло, в якому проживає дитина (права власності, права користування тощо).

Необхідно також закріпити в законодавстві України можливість оперативного тимчасового виселення особи, що підозрюється у вчиненні злочину сексуального характеру або інших злочинів проти дитини, з якою вона спільно проживає, через інститут судового обмежувального припису до вирішення судом справи по суті (у разі, якщо до кривдника не застосований запобіжний захід у вигляді взяття під варту).

2.2. Висновки та рекомендації щодо участі дитини в цивільному процесі та врахування її думки при вирішенні спорів, які стосуються її прав та інтересів

Проблема врахування думки дитини в цивільному процесі неодноразово виступала предметом обговорення в межах заходів Проекту TRES, однак не була запланована як самостійна проблема дослідження. Проект приєднується до висновків залучених експертів,

які ґрунтуються на результатах моніторингу судової практики щодо врахування думки та інтересів дитини при розгляді цивільних і сімейних справ, щодо необхідності рекомендувати судам наступні кроки з метою забезпечення якнайкращих інтересів дитини та врахування її думки, зокрема:

1. Судами нерідко допускаються порушення вимог міжнародно-правових актів (зокрема Конвенції ООН про права дитини, Конвенції Ради Європи про здійснення прав дітей, Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод, які ратифіковані Україною) та законодавства України щодо врахування думки дитини та її інтересів у процесі цивільного судочинства. Суди мають не допускати таких порушень,

- визначати у рішенні, в який спосіб думка дитини або її згода була з'ясована судом (з допиту дитини у судовому засіданні, з висновку органу опіки та піклування, зі свідчень сторін процесу тощо), а також докладніше відтворювати в рішеннях суду позицію дитини, яка була опитана в ході судового розгляду справи.
2. Судам необхідно позбавитись формального ставлення до позиції дитини при вирішенні справ, пов'язаних з її майновими та особистими немайновими правами та інтересами, уникати ставлення до дитини як *до суб'єкта, а не до об'єкта сімейних або цивільних відносин*, прагнути контакту з дитиною та припинити ігнорувати її думку. Суди зобов'язані створювати належні умови для здійснення прав дитини в судовому процесі.
 3. Ухвалення *Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення захисту прав дітей»* від 21 травня 2009 р. № 1397-VI стало важливим кроком на шляху вдосконалення законодавства України стосовно врахування думки дитини та її інтересів в процесі цивільного судочинства, приведення його у відповідність з європейськими стандартами захисту прав дитини. Проте суди надзвичайно рідко посилаються на ст. 27-1 ЦПК України при ухваленні судових рішень, отже її положення практично не реалізуються при розгляді справ, які стосуються прав та інтересів дитини. Такий підхід потребує корегування, оскільки свідчить про низьку ефективність законодавчих змін, що відбулися, та недостатню обізнаність щодо них суддів України.
 4. Судам необхідно забезпечити право дитини, яка може висловити свою думку, бути вислуханою при вирішенні між батьками, іншими особами судового спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном.
 5. Судам необхідно забезпечити суворе дотримання вимог Сімейного кодексу України щодо отримання згоди дитини у разі її *усиновлення, проживання у сім'ї патронатного вихователя*, влаштування дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, *до прийомної сім'ї*, а також *до дитячого будинку сімейного типу*, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити.
 6. З метою визначення психологічного стану дитини, який обумовлений ситуацією, що стала предметом судового розгляду та може впливати на її думку щодо суті справи, а також з метою інтерпретації позиції дитини необхідно активно долучати до проведення допиту дитини фахових психологів чи педагогів з психологічною підготовкою та, за необхідності,

призначати проведення *психологічної експертизи дитини* на вимогу сторін процесу або за ініціативою суду.

7. В цілях запобігання помітному гендерному дисбалансу в сфері розподілення батьківських прав та обов'язків між матір'ю та батьком дитини, судам слід брати до уваги гендерні аспекти таких справ та оцінювати фактичні наслідки постановлених рішень з позиції забезпечення принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Гендерний підхід до вирішення справ, які стосуються виховання та розвитку дитини, дозволить запобігти поширеній фактичній ситуації, коли на жінку припадає основний тягар по догляду за дитиною та турботі про неї.
8. Нарешті, необхідно підвищувати рівень обізнаності дітей щодо своїх процесуальних прав у галузі цивільного процесу, якими вони можуть скористатися, що обумовлює необхідність проведення масштабних інформаційних кампаній серед молоді, присвячених їхнім правам та особливостям їх здійснення.

2.3. Рекомендації щодо врахування інтересів дитини в контексті подальшого реформування судової системи та здійснення адміністративної реформи в Україні

Вже в 2005 р. наказом Голови Верховного Суду судам було рекомендовано ввести спеціалізацію та поступово *запровадити систему ювенальної юстиції в Україні*. За цей час концепція ювенальної юстиції

схилилась лише у бік справ щодо вчинення правопорушень неповнолітніми (*кримінальної юстиції у справах неповнолітніх*). Слід змінити концепцію ювенальної юстиції, продовжити послідовну спеціалізацію судів та запровадити в Україні окрему ланку судової системи, яка буде розглядати всі справи за участю дітей, які стосуються їхніх прав та інтересів, у тому числі вчинення ними правопорушень чи об'єктивно протиправних діянь.

Слід розглянути питання щодо запровадження при місцевих судах *психологічної служби* з метою залучення психологів до участі в судових процесах, надання психологічної підтримки жертвам та свідкам злочинів, а

також сприяння суддям у вирішенні психологічних проблем, пов'язаних з професійним емоційним перевантаженням.

Необхідно розглянути питання про створення в Україні **системи тимчасового влаштування дитини в сім'ї**, що відповідає вимогам Керівних принципів щодо альтернативного догляду за дітьми, затверджених Резолюцією ГА ООН А/RES/64/142, а також продовжити активну діяльність у напрямку деінституціоналізації системи влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, вироблення концепції та розробки положення про сучасні заклади для таких дітей у відповідності до європейських стандартів.

При реформуванні Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, а також внутрішньої структури Міністерства внутрішніх справ України в процесі адміністративної реформи необхідно виходити з вимоги щодо найкращого захисту інтересів дитини, що вимагає збереження та вдосконалення функцій і повноважень у сфері захисту прав дітей за відповідними структурними підрозділами центральних органів державної влади.

3. Протидія насильству щодо жінок і дітей в сім'ї та поза нею

3.1. Висновки та рекомендації щодо вдосконалення державної політики, законодавства та судової практики в галузі запобігання та протидії насильству щодо жінок і дітей

Наступний блок висновків та рекомендацій за результатами реалізації Проекту TRES спрямований на реформування нормативно-правової бази в галузі профілактики та протидії насильству проти жінок і дітей, у тому числі, насильству в сім'ї; приведення її у відповідність до європейських стандартів в цій сфері; а також вдосконалення національної судової практики у справах, пов'язаних з насильством щодо жінок та дітей в сім'ї та поза нею. При опрацюванні цього підрозділу слід брати до уваги, що в ньому наводяться загальні висновки щодо подолання насильства стосовно жінок та дітей, які необхідно розглядати системно разом з напрацюваннями щодо захисту дітей від сексуального насильства (див. розділ 1. Висновків та рекомендацій) та протидії торгівлі людьми (див. розділ 4. Висновків та рекомендацій), які виступають формами насильства над жінками та дітьми.

Висновки та рекомендації у галузі профілактики та протидії насильству щодо жінок та дітей були визначені в результаті ґрунтовної дослідницької діяльності, численних заходів з вказаної тематики, а також тематичних науково-практичних публікацій, які визначили досягнення Проекту TRES у цій сфері, зокрема:

- *правова експертиза стану сумісності українського законодавства з європейськими стандартами у сфері боротьби з насильством відносно дітей та жінок*, що була здійснена на замовлення Проекту та обговорена з відповідними фахівцями у цій галузі;

- видання та поширення науково-практичного посібника «Захист прав жінок та дітей судовими і правоохоронними органами в Україні», де окрему увагу було приділено проблематиці боротьби з насильством щодо жінок та дітей, у тому числі — з насильством у сім'ї;
- підготовка та поширення унікального видання «Моніторинг судової практики України у справах, пов'язаних з насильством щодо дітей та жінок»;
- підтримка рецензування та видання методичного посібника для працівників міліції «Запобігання насильству в сім'ї», підготовленого Державним науково-дослідним інститутом Міністерства внутрішніх справ України;
- проведення на базі Верховного Суду України науково-практичного семінару «Юридичні аспекти кримінального переслідування та профілактики насильства проти жінок» (Київ, 9 жовтня 2009 р.);
- організація «Круглого столу» щодо проблемних питань застосування законодавства про попередження насильства в сім'ї органами внутрішніх справ, прокуратури та судової гілки влади в Україні (Київ, 11 грудня 2009 р.);
- проведення тренінгової сесії по запобіганню насильству в сім'ї: робота з кривдниками (Київ, 12 серпня 2010 р.) та ін.

Результати правової експертизи *стану сумісності українського законодавства з європейськими стандартами у сфері боротьби з насильством відносно дітей і жінок* дозволили дійти загального висновку, що чинне українське законодавство стосовно профілактики та протидії насильству щодо жінок і дітей в цілому відповідає європейським правилам і стандартам, у складі яких поки що відсутня окрема конвенція Ради Європи, присвячена виключно проблемам подолання насильства щодо жінок та дітей (хоча робота над її створенням активно триває), проте існує низка спеціальних рекомендації Комітету міністрів Ради Європи. Отже, для здійснення експертизи з переліку європейських стандартів було обрано:

- Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (*далі — Європейську конвенцію*) та протоколи до неї;
- Конвенцію Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми;
- Рекомендацію № R (85) 4 про насильство в сім'ї.

Додатковими орієнтирами для підвищення стандартів захисту жінок і дітей від насильства були визнані відповідні рішення Європейського суду з прав людини та досвід окремих держав Європейського Союзу в указаній сфері правового регулювання.

Правовий аналіз українського законодавства у світлі європейських стандартів протидії насильству щодо жінок та дітей дозволив визначити наступні загальні моменти:

- державна політика України щодо подолання насильства стосовно жінок та дітей зорієнтована на вимоги документів Ради Європи та найкращі практики європейських країн щодо протидії такому насильству;
- Україна, виконуючи взяті на себе міжнародні зобов'язання, прагне до оптимізації заходів у напрямі подолання насильства над жінками та дітьми;
- чинне українське законодавство, у порівнянні з європейськими стандартами, достатньо чітко регулює відносини, що складаються у сфері протидії насильству щодо жінок і дітей в частині визначених механізмів реагування на таке насильство та процедури кримінального переслідування;
- судові та правоохоронні органи України недостатньо враховують при розгляді справ, пов'язаних з насильством проти жінок і дітей, ратифіковані Україною міжнародно-правові договори Ради Європи та ООН, зокрема Європейську конвенцію та протоколи до неї; Міжнародний пакт ООН про громадянські та політичні права; Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; Конвенцію ООН проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; Конвенцію ООН про права дитини тощо. Громадяни у своїх заявах чи повідомленнях про факти насильства також надзвичайно рідко посилаються на вказані та інші міжнародно-правові документи.

З урахуванням визнаних європейських стандартів слід виділити такі основні напрями необхідних змін у правовій системі України у сфері захисту жінок і дітей від насильства:

- *профілактика та запобігання проявам насильства щодо жінок та дітей;*
- *посилення кримінальної відповідальності за прояви насильства щодо жінок та дітей;*
- *забезпечення посттравматичної допомоги жертвам та компенсація шкоди, завданої проявами насильства щодо жінок і дітей.*

Кожний з визначених напрямів необхідного підвищення стандартів захисту жінок і дітей від насильства включає низку заходів, що доцільні для запровадження в правовій системі України.

Слід наголосити на пріоритетності застосування та вдосконалення заходів, спрямованих на профілактику та запобігання проявам насильства щодо жінок

і дітей, які передбачають як створення спеціальної соціальної інфраструктури, так і формування відповідної негативної громадської думки щодо проявів насильства відносно жінок і дітей. До таких заходів належать:

- проведення роз'яснювальної роботи серед населення щодо протиправності будь-яких проявів насильства щодо жінок та дітей як в межах сім'ї, так і поза нею;
- доведення до відома населення інформації про можливі способи отримання допомоги та захисту у випадку насильства щодо жінок та дітей;
- збирання, узагальнення, аналіз та регулярне оприлюднення для широкої громадськості компетентної інформації про різні форми насильства над жінками й дітьми та їх наслідки для жертв такого насильства;
- створення «центрів денного перебування дитини», тобто спеціалізованих установ для роботи з дітьми з проблемних (кризових) сімей, де для таких дітей були б влаштовані умови для харчування, проведення дозвілля та навчання, виконання шкільних завдань, розвитку творчого потенціалу;
- впровадження до програм шкільного навчання інформації про права дитини, «гарячі» лінії, уповноважені органи та служби з надання допомоги дітям, які постраждали від різних форм насильства, до яких можна звернутися за підтримкою;
- впровадження до курсів навчання, а також до програм спеціалізованої підготовки працівників міліції, судових органів, органів системи виконання покарань, медичних та соціальних установ відповідних аспектів (юридичних, психологічних, соціологічних, медичних) проблеми попередження та протидії насильству щодо жінок та дітей;
- продовження активної роботи в напрямку підвищення рівня обізнаності суддів, прокурорських працівників та співробітників відповідних підрозділів ОВС з європейськими стандартами, а також особливостями національного законодавства України та правозастосовної практики в галузі попередження та протидії насильству над жінками й дітьми: проведення навчання (тренінгів), семінарів, круглих столів тощо;
- спонування відповідальних осіб органів місцевого самоврядування до врахування потреб посилення безпеки жінок та попередження актів насильства в громадських місцях, а також освітлення громадських місць, організації громадського транспорту, служб таксі, облаштування автостоянок і житлових будинків;

— щорічна конкретизація на нормативному рівні та послідовне впровадження *Плану заходів з проведення Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 року*, затвердженого Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 грудня 2010 р. № 2154-р.

Серед заходів, спрямованих на посилення кримінальної відповідальності за прояви насильства щодо жінок та дітей, слід виділити:

- формування узгодженого понятійного апарату в галузі попередження та протидії насильству проти жінок і дітей як методологічної основи вдосконалення чинного законодавства у цій сфері; вироблення відправних міжгалузевих категорій «жорстоке поводження з дітьми» та «гендерне насильство», а також узгодження їх з релевантними категоріями («насильство над дітьми», «насильство щодо жінок», «насильство в сім'ї», «експлуатація дитини», «сексуальна експлуатація», «торгівля дітьми», «залучення дитини до зайняття злочинною діяльністю, проституцією», «примушування до жебракування» тощо);
- запровадження таких різновидів кримінально караних діянь, які утворюються не одним, а декількома проявами протиправної активності особи, зокрема у вигляді систематичного насильства в сім'ї;
- гармонізація положень КК України з вимогами Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення від 25 жовтня 2007 р. в частині криміналізації діянь, визнаних злочинними в положеннях Конвенції (*див. розділ 1 Висновків та рекомендацій*);
- усунення протиріч між положеннями КК України, що встановлюють відповідальність за торгівлю людьми, та вимогами Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. (*див. розділ 4 Висновків та рекомендацій*);
- передбачення в КК України в якості кваліфікуючих ознак та обставин, що обтяжують покарання, фактів вчинення насильства щодо жінок та дітей саме в межах сім'ї, членами сім'ї;
- вдосконалення засобів кримінальної відповідальності за вчинення будь-якого статевого акту, незалежно від характеру і використовуваних засобів, здійсненого відносно особи без її згоди;
- вдосконалення засобів кримінальної відповідальності за будь-яке зловживання уразливим станом особи, пов'язаним з її вагітністю, беззахисністю, хворобою, фізичними або розумовими вадами або залежним становищем;

— вдосконалення засобів кримінальної відповідальності за вчинення насильства особою з використанням свого службового становища, зокрема вчителем, вихователем, медиком, що зловживає своїм положенням по відношенню до дитини;

Механізм надання *посттравматичної допомоги жертвам та компенсації шкоди, завданої проявами насильства щодо жінок і дітей*, повинен бути орієнтований на 1) визначення реально завданої як моральної, так і матеріальної шкоди; 2) відповідне відновлення психологічного стану та відшкодування завданої шкоди. З цієї метою необхідно забезпечити такі заходи, як:

— залучення психологів для роботи з жінками та дітьми — жертвами насильства з метою з'ясування дійсного масштабу вчиненого насильства та, відповідно, обсягу завданої насильством моральної шкоди;

— запровадження програм втручання, що мають на меті спонукати осіб, винних у вчиненні насильства, до осмислення своїх актів, усвідомлення своєї відповідальності за їх скоєння, а також формування їхньої здатності перейти до способу життя й поведінки, вільних від насильства;

— забезпечення взаємодії та координації між програмами втручання, спрямованими на кривдників, і програмами, призначеними для реабілітації осіб, які постраждали від насильства;

— подальше створення в усіх регіонах України спеціалізованих установ, у яких жінки та діти — жертви насильства могли б отримувати невідкладну психологічну допомогу та відповідний тимчасовий притулок для проживання; а також гарантування їх доступності до найбільш уразливих категорій постраждалих (недавніх мігрантів, біженців, представниць національних меншин, осіб з інвалідністю та ін.);

— запровадження правових механізмів, які б полегшували та гарантували жертвам насильства можливість отримання компенсації завданої їм моральної та матеріальної шкоди.

1 грудня 2010 р. Комітетом Верховної Ради України з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму в межах реалізації Проекту TRES було здійснено обговорення проведеної експертизи ступеня сумісності українського законодавства з європейськими стандартами відносно запобігання та профілактики насильства проти жінок і дітей, а також інших напрацювань Проекту TRES у цій галузі, з метою їх доведення до народних депутатів України та посадових осіб органів виконавчої влади, відповідальних за формування та впровадження політики в галузі захисту жінок і дітей від усіх форм насильства.

Нагальну проблему, яка потребує особливої уваги, складає **судова практика у справах щодо насильства над жінками та дітьми**, оскільки саме через ефективний судовий захист міжнародні та національні стандарти прав жінок і дітей набувають реального змісту для конкретної постраждалої особи.

Здійснений в межах Проекту TRES *моніторинг судової практики України у справах, пов'язаних з насильством щодо дітей та жінок*, був обумовлений необхідністю методичного забезпечення судочинства з метою однакового застосування судами України чинного законодавства щодо дотримання прав жінок та дітей під час розгляду справ, пов'язаних з насильством, експлуатацією, розбещенням, порушенням гендерної рівності. Основними джерелами отримання даних для моніторингу стали обліково-статистичні картки; статистичні звіти; заповнені статистичні таблиці, надані Державною судовою адміністрацією України; а також 126 судових рішень у кримінальних, адміністративних і цивільних справах, пов'язаних з різними формами та проявами насильства щодо жінок і дітей, що вступили в законну силу.

Серед основних проблем судової практики у справах, пов'язаних з насильством щодо жінок і дітей, які були виявлені в результаті моніторингу та потребують вирішення, належать:

1. Дані офіційної статистики щодо кількості потерпілих жінок і дітей свідчать про підвищену увагу правоохоронних органів і суду до розслідування та розгляду тяжких або особливо тяжких злочинів і зневажливе ставлення до злочинів невеликої тяжкості, що не сприяє запобіганню найбільш тяжким проявам насильства.

Так, за даними 2009 р., потерпілих від умисного вбивства жінок (1 172 особи) у **35,5 разів** більше, ніж жінок, які зазнали побоїв та мордувань (33 особи), майже у **8 разів** більше дітей стали жертвами навмисного вбивства (143 дитини), ніж потерпіли від побоїв та мордувань (18 дітей). Приблизно таке ж співвідношення спостерігається між даними щодо потерпілих від торгівлі людьми та примушування до занять проституцією.

Водночас, за 2009 р. більше 104 тисяч заяв та повідомлень щодо вчинення насильства в сім'ї, яке дуже часто супроводжується побоями, мордуванням, нанесенням легких тілесних ушкоджень, надійшло до органів внутрішніх справ. І лише одиничні жертви сімейного насильства змогли отримати захист у кримінально-правовому порядку.

Наведені дані наочно демонструють, що недосконалість чинного законодавства та відповідні проблеми практики його реалізації призводять до неналежного гарантування права потерпілих на доступ до правосуддя.

2. Не завжди справи, в яких розглядаються питання інтимних сторін життя, слухаються у закритому судовому засіданні, незважаючи на те, що така можливість передбачена ст. 20 КПК України, зокрема у справах про ставі злочини, а також в інших справах, з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі, та у разі, коли цього потребують інтереси безпеки осіб, взятих під захист.
3. Не в повній мірі реалізується законодавство про забезпечення безпеки учасників кримінального процесу, що веде до ревіктимізації жертв насильства та жорстокого поводження після звернення потерпілих до правоохоронних органів.
4. В судовій практиці у справах, пов'язаних з насильством щодо жінок та дітей, трапляються випадки, коли потерпілим не надається належна правова допомога, не забезпечується участь захисника, що веде до порушення прав потерпілих.
5. Використання спеціальних знань під час встановлення обставин справ, пов'язаних з різними формами насильства щодо жінок і дітей, є визначальним. Проведення судово-медичних, судово-психологічних, судово-психіатричних та інших експертиз доцільно визнати необхідним у даній категорії справ.
6. В результаті розгляду судових справ, пов'язаних з насильством щодо жінок та дітей, потерпілі не завжди отримують справедливую сатисфакцію, оскільки, як правило, навіть не клопочуть про відшкодування заподіяної шкоди, бо вони або їхні законні представники не обізнані належним чином щодо свого права на компенсацію матеріальної та моральної шкоди, завданої насильницькими діями.
7. Під час розгляду справи суд встановлює причини та умови, що призвели до певних наслідків та має реагувати окремою ухвалою на адресу окремих посадових осіб, установ, організацій про усунення встановлених у їхній діяльності недоліків. Однак судами неактивно використовується цей механізм впливу.
8. Нерідко судом *необгрунтовано застосовується звільнення від відбування покарання з випробуванням, призначення покарання нижче від найнижчої межі або більш м'якого, ніж передбачене санкцією статті КК України* у справах щодо насильства над жінками або жорстокого поводження з дітьми, зокрема щодо вчинення злочинів сексуального характеру щодо дитини, торгівлі людьми; злочинних дій, пов'язаних з насильством у сім'ї та ін.

Визнаючи позитивні тенденції щодо гуманізації покарань, слід наголосити на тому, що сприятливе ставлення до засуджених осіб не має призводити до відчуття безкарності за вчинення таких надзвичайно суспільно небезпечних злочинів, як злочини щодо насильства над жінками та дітьми, і тим більше не має спричиняти загрозу безпеки для потерпілих від злочину осіб, зокрема зазіхання на права жінок та дітей.

9. В судах мають місце факти тяганини при розгляді справ щодо захисту прав дітей. Відповідно до ст. 40 Конвенції ООН про права дитини будь-яке рішення щодо дитини має невідкладно прийматися судовим чи іншим компетентним органом у ході справедливого слухання згідно із законом.

10. В цілому, загальними причинами порушення вимог закону під час судового провадження у справах, пов'язаних з насильством щодо дітей та жінок, є:

- 1) недосвідченість слідчих і суддів (деякі з них не володіють досконало специфікою розслідування і розгляду справ цієї категорії);
- 2) їх перевантаженість роботою;
- 3) тяжіння до спрощеності процесу;
- 4) нехтування вимогами закону стосовно забезпечення та гарантування *підвищеного правового захисту дітей і жінок*, що обумовлений їхнім уразливим становищем через вікові особливості, стан залежності, усталені гендерні стереотипи та інші дискримінаційні фактори.

11. З метою покращення розгляду справ досліджуваної категорії, формування єдиних стандартів правового захисту жінок та дітей вищим судовим інстанціям України (Вищому спеціалізованому суду України у кримінальних та цивільних справах, Верховному Суду України з урахуванням динаміки законодавчого регулювання їхніх повноважень щодо здійснення узагальнень судової практики) необхідно розробити уніфіковану методику та провести на її підставі *узагальнення судової практики України* у справах, пов'язаних з насильством щодо дітей і жінок, а також розробити рекомендації стосовно її вдосконалення, що сприятиме утвердженню в Україні *верховенства права та основних прав людини*.

3.2. Реформування законодавства України у сфері попередження та подолання насильства в сім'ї та практики його застосування

Окрему увагу в ході реалізації Проекту TRES було приділено проблематиці подолання насильства в сім'ї та його наслідків. На сьогодні повної реальної

картини про масштаби насильства в сім'ї не існує ні в країні, ні в окремих регіонах через закритість сім'ї як системи; взаємозв'язок жертв та насильників; обмеженість доступу в сім'ю для соціальних працівників та інших уповноважених осіб; недостатність інформації про можливі випадки насильства від працівників медичних та освітніх закладів та ін.

Однак більшість репрезентативних соціологічних досліджень та офіційні статистичні дані свідчать, що близько 90 % випадків сімейного насильства здійснюється щодо жінок та дітей. Так, станом на 1 жовтня 2010 р. на профілактичному обліку ОВС за вчинення насильства в сім'ї знаходилось 99 796 осіб, з яких 6 614

жінок, 93 008 чоловіків та 174 неповнолітніх.

Незважаючи на наявність прогалин в законодавстві України і недоліків у практичній діяльності щодо подолання насильства по відношенню до жінок і дітей, в Україні існує окремий законодавчий акт, який безпосередньо спрямований на запобігання насильству в сім'ї — Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. № 2789-III. Згідно зі ст. 15 цього Закону члени сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, несуть кримінальну, адміністративну чи цивільно-правову відповідальність.

При притягненні кривдників до юридичної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї виникає чимало проблем, зокрема:

1. Не завжди правоохоронні органи належним чином кваліфікують *вчинення насильства в сім'ї*, розуміючи його лише як завдання побоїв з явними фізичними наслідками. Протиправна поведінка особи, що становить насильство в сім'ї в його різних проявах (фізичне, психологічне, економічне чи сексуальне), може містити ознаки різних видів злочинів (вбивство, тілесні ушкодження різного ступеню тяжкості, побої, мордування, кату-

вання, погрози вбивством, сексуальне розбещення, зґвалтування, використання дитини для заняття жебрацтвом, втягнення дітей у злочинну діяльність та ін.)

2. В результаті вчинення фізичного насильства в сім'ї найчастіше зазнає негативних наслідків фізичне здоров'я потерпілих у вигляді умисних легких тілесних ушкоджень (ст. 125 КК України) або побоїв чи мордувань (ч. 1 ст. 126 КК України). Такі злочинні дії належать до справ приватного звинувачення, які порушуються судом лише за скаргою потерпілого, який сам має підтримувати обвинувачення, тому до судового розгляду доходять лише поодинокі подібні справи. Однак ситуація сімейного насильства нерідко спричиняє безпорадний стан жертви та обумовлена її залежністю від обвинуваченого. Отже справи, пов'язані з насильством в сім'ї, вчиненим як по відношенню до дітей, так і стосовно інших членів сім'ї, які перебували у безпорадному чи залежному стані, мають бути *порушені прокурором і при відсутності скарги потерпілого, або направляться судом в порядку ст. 111 КПК України прокурору для порушення справи та забезпечення проведення досудового розслідування*.
3. На відміну від кримінального та цивільного законодавства, адміністративне законодавство України містить спеціальну норму, що закріплює адміністративну відповідальність за вчинення насильства в сім'ї. Названі дії кваліфікуються за *ст. 173-2 «Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми» Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі — ст. 173-2 КУпАП)*. Хоча ст. 173-2 КУпАП містить істотні логічні протиріччя (зокрема, вказує на «застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю», «внаслідок чого... завдана шкода фізичному здоров'ю потерпілого»), вона активно використовується на практиці.

До адміністративної відповідальності за насильство в сім'ї притягається значна кількість осіб, але дієвого результату не спостерігається. Законодавство України щодо протидії насильству в сім'ї переважно спрямоване на його застосування у випадку виявлення правопорушення, а не на попередження цього негативного явища. Штрафні санкції, передбачені ст. 173-2 КУпАП, є малоефективними та обтяжливими для сім'ї, оскільки, як правило, правопорушник не працює. Виконання постанови суду, тобто сплата штрафу, здійснюється за рахунок інших членів сім'ї. При призначенні стягнення за ст. 173-2 КУпАП суди мають більш активно призначати види стягнень, які пов'язані з негативними наслідками особистого характеру для правопорушника, а саме — *громадські роботи або адміністративний арешт*.

4. Насильство в сім'ї завжди зачіпає інтереси дитини, навіть у разі, якщо відбувається між дорослими членами родини. При розгляді справ про притягнення осіб до адміністративної відповідальності за ст. 173-2 КУпАП, в яких дитина (діти) має статус потерпілого або є свідком сімейного насильства, вона може бути опитана суддею в судовому засіданні щодо ставлення до неї з боку кривдника. Думка дитини у таких справах має бути врахована судом при ухваленні судових рішень.
5. За невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей, яке може полягати у різних формах бездіяльності, пов'язаних з незабезпеченням необхідних умов їхнього життя, навчання та виховання, та містити ознаки жорстокого поводження з малолітніми чи неповнолітніми особами, наступає адміністративна відповідальність за ч. 1 ст. 184 КУпАП.
6. При розгляді справ про притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 184 та ст. 173-2 КУпАП суд переважно порушує вимоги ст. 280 та ст. 245 та КУпАП. *Невиконання вимог щодо всебічного, повного та об'єктивного з'ясування судом всіх обставин справи, другорядне ставлення до таких справ з боку суду призводить до формального, поверхового характеру постанов у справах про вказані адміністративні правопорушення, що нівелює ефективність інституту адміністративної відповідальності як засобу протидії жорстокому поводженню з дитиною.*
7. Судді та правоохоронці мають виходити з того, що насильство в сім'ї переважно виступає найпоширенішим проявом насильства стосовно жінок і дітей, яке є порушенням їхніх основних прав людини. Згідно з міжнародними та європейськими стандартами *насильство в сім'ї виступає протиправним діянням, що ґрунтується на гендерних стереотипах, традиційному розподілі соціальних ролей у сімейній сфері та, переважно, є проявом дискримінації за ознакою статі чи віку.*

Проблеми в галузі протидії насильству в сім'ї виникають не лише на рівні правозастосовної практики. Вони обумовлені відповідним станом законодавства у цій галузі, що характеризується *суттєвою недосконалістю як самого Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», так і колізійністю підзаконних нормативно-правових актів*, що стосуються цієї проблематики, передусім:

1. Викликає зауваження сама назва Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» (*далі — Закон*), яка не включає інші форми боротьби з сімейним насильством, а також обмежує коло суб'єктів, на яких поширюється дія Закону, лише членами сім'ї, порівняно із загальнозжи-

- ваним в ООНівських та європейських стандартах поняттям «домашнє насильство»;
2. Закон містить механізм попередження насильства в сім'ї, однак цей механізм не є досконалим і дієвим, він містить певні прогалини, колізії, як в самому тексті закону, так і між іншими нормативно-правовими актами, що перешкоджає його належному та ефективному застосуванню;
 3. В контексті реалізації вимог Закону потребують узгодження конституційний принцип невтручання держави в сімейне та приватне життя (захист права на приватність) та вимоги щодо непорушності права власності, оскільки в багатьох випадках останні заважають ефективному попередженню і припиненню сімейного насильства;
 4. В Законі не визначені загальносоціальні заходи з попередження насильства в сім'ї; перелік спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї є суперечним, малоефективним та недосконалим в контексті підстав та порядку їх застосування, послідовності, особливостей їх застосування у разі вчинення насильства в сім'ї, що містить ознаки злочину тощо;
 5. Передбачене Законом винесення захисних приписів та направлення кривдника на корекційні програми працівниками органів внутрішніх справ не відповідає ООНівським та європейським стандартам щодо протидії домашньому насильству. Будь-які легальні обмеження прав конкретної людини в тому числі пов'язані з попередженням насильства в сім'ї, є прерогативою суду, отже вживання вказаних заходів має бути віднесено саме до компетенції судових органів;
 6. Потребує конкретизації коло осіб, на яких поширюється дія Закону, оскільки на сьогодні Закон виключає з цього кола колишнє подружжя, хоча вони можуть жити під одним дахом, колишніх партнерів та інших осіб, на яких має поширюватися захист від домашнього насильства згідно з міжнародними стандартами;
 7. Закон практично не враховує особливості профілактичної діяльності в сім'ях, де жертвами насильства стали або можуть стати діти, а також містить колізії, які істотно ускладнюють захист дитини, яка постраждала від найбільш тяжких форм сімейного насильства, що містять ознаки складів злочинів. Отже, потребує конкретизації механізм захисту від насильства в сім'ї дітей, а також осіб з обмеженими можливостями, які є найбільш незахищеними проти актів такого насильства;

8. В Законі відсутні гарантії роз'яснення жертві та кривднику їхніх прав та обов'язків;
9. У переліку визначених Законом органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, відсутні органи й установи, які фактично беруть участь у попередженні сімейного насильства та ліквідують його наслідки, зокрема органи та заклади освіти, охорони здоров'я, служби у справах дітей та ін.;
10. Потребують усунення колізії у підзаконному нормативно-правовому регулюванні порядку приймання та розгляду заяв та повідомлень про випадки насильства в сім'ї, особливо у разі, коли таке насильство стоується дитини або містить ознаки злочину.

Таким чином, сучасний стан законодавства України про попередження насильства в сім'ї вимагає його ґрунтовного перегляду, при чому реформування законодавства щодо запобігання сімейному насильству потребує не внесення до нього окремих, поодиноких змін, а розробки та ухвалення *нової редакції Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»*, що спирається на міжнародний досвід та національну практику України.

З метою усунення недоліків законодавства України у сфері попередження насильства в сім'ї та розробки проекту нової редакції Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» при Міністерстві України у справах сім'ї, молоді та спорту (на сьогодні реорганізоване у Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України) за підтримки міжнародних організацій було створено *міжвідомчу робочу групу, яка розробила перший робочий варіант проекту Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»* — нової редакції Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», а також низку проектів змін до інших законодавчих актів України, зокрема до ст. 173-2 КУпАП.

Вагомим внеском у вдосконалення названого проекту змін до законодавства стала виконана на замовлення Проекту TRES *юридична експертиза змін та доповнень до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»*, яка була здійснена міжнародним експертом п. Дж. Тернер (Лондонський університет, Відділ дослідження питань брутального поведіння з дітьми та жінками).

Висновки та результати цієї експертизи були враховані при доопрацюванні проекту Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (*далі – проект Закону*), який відповідає всім принциповим вимогам ООНівських та європейських стандартів протидії домашньому насиль-

ству та враховує національні особливості цього соціально небезпечного феномену. Зокрема, проект Закону:

- запроваджує в національне законодавство України поняття «домашнє насильство»;
- значно розширює коло осіб, на яких поширюється дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству;
- принципово реформує систему та повноваження органів та установ, на які покладається здійснення заходів із запобігання та протидії домашньому насильству;
- закріплює перелік прав осіб, які постраждали від домашнього насильства;
- визначає систему загальносоціальних заходів із запобігання та протидії домашньому насильству;
- принципово реформує систему спеціальних заходів із запобігання та протидії домашньому насильству, зокрема запроваджує інститут обмежувального припису, який покликаний стати дійсно ефективним засобом протидії сімейному насильству;
- покладає на суди повноваження щодо винесення обмежувального припису, а також направлення особи, яка вчинила домашнє насильство, на проходження корекційної програми;
- запроваджує принципово нову систему заходів, що містить обмежувальний припис, розроблену згідно з міжнародними та європейськими стандартами протидії домашньому насильству, серед яких:
 - попередження особи, яка вчинила домашнє насильство, про недопустимість будь-яких контактів з особою, що постраждала від домашнього насильства за місцем її проживання або тимчасового перебування, роботи, навчання, а також в будь-яких інших місцях її знаходження;
 - тимчасова заборона на здійснення батьківських прав щодо дитини (дітей) протягом дії обмежувального припису, за виключенням права на надання дозволу батьків на вивезення дитини за межі території України;
 - вимога до особи, яка вчинила домашнє насильство, покинути на визначений термін, але не більше трьох місяців, їхнє спільне місце проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства, незалежно від того, хто володіє житлом на праві власності;

- вимога до особи, яка вчинила домашнє насильство, усунути перешкоди в користуванні особою, що постраждала від домашнього насильства, майном, яке перебуває в їхній спільній власності, або є власністю особи, яка постраждала від домашнього насильства та ін.

Таким чином, слід всіма засобами підтримати внесення змін до законодавства України щодо попередження насильства в сім'ї, які пропонуються проектом Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», та його термінове ухвалення в межах реалізації Плану заходів з проведення Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 р.

Крім того, в галузі попередження та протидії насильству в сім'ї залишаються актуальними такі пропозиції, як:

- забезпечення фінансової та іншої підтримки, зокрема надання тимчасового житла жінкам (або жінкам з дітьми), які намагаються вийти зі стосунків з особами, схильними до насильства; створення спеціального фонду для надання компенсацій особам, які зазнали домашнього насильства, крім відшкодування матеріальних збитків, яке має здійснюватися в судовому порядку;
- підсилення уваги до роботи з кривдниками; забезпечення реально функціонуючого механізму проведення корекційних програм для осіб, які вчинили домашнє насильство, в усіх регіонах України;
- запровадження програм безпеки для жінок як невід'ємної частини корекційних програм для осіб, які вчинили домашнє насильство, в рамках соціальних послуг і заходів, спрямованих на реабілітацію постраждалих;
- створення міжгалузевої моделі співпраці державних та громадських інституцій на основі чіткої координації діяльності між різними профільними міністерствами та їхніми місцевими ланками (підрозділами), з обов'язковим залученням місцевої громади, що дозволить забезпечити узгоджену, послідовну, ефективну роботу в напрямку подолання насильства в сім'ї.

4. Запобігання торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми

Проблема торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, посіла належне місце в ході реалізації Проекту TRES та стала основним предметом обговорення на відповідних заходах Проекту, зокрема науково-практичному семінарі «Розгляд суддями справ щодо насильства над дітьми та торгівлі людьми: міжнародні стандарти та досвід» (Львів, 26–27 січня 2011 р.) та ін.

В межах Проекту також був розроблений унікальний навчальний блок — *урок щодо протидії торгівлі людьми для загальноосвітніх шкіл*, який був презентований на тренінговій сесії для вчителів (Алушта, 15–16 червня 2010 р.) та широко поширений серед зацікавлених осіб.

За результатами проведення тренінгової сесії для вчителів було узгоджено методичні рекомендації щодо проведення уроку з протидії торгівлі людьми для загальноосвітніх шкіл, зокрема акцентовано увагу на необхідності:

- вивчення та аналізу поняття «торгівля людьми» та визначення його відмінностей від інших форм насильства чи жорстокого поведіння;
- наведення сучасних практичних прикладів торгівлі людьми, а не лише її історичного аспекту;
- обов'язкового підкреслення, що *кожна дитина може стати жертвою торгівлі людьми, а не лише діти з бідних сімей*;
- спільного вироблення учнями «плану безпеки», відмови від використання виключно лекційної форми проведення уроку та впровадження інтерактивних форм роботи (роботи в малих групах, «мозкового штурму» тощо).

З метою попередження торгівлі дітьми рекомендується, щоб Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України віднесло розроблені в межах Проекту TRES рекомендації щодо проведення уроку по торгівлі людьми до обов'язкового матеріалу для українських шкіл, сам урок був включений

до шкільної програми, було забезпечено проходження вчителями належного навчання (тренінгів, семінарів тощо).

За результатами реалізації заходів Проекту TRES було визначено основні проблеми в галузі запобігання та протидії торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, а саме:

- відсутність фінансування для надання належної допомоги жертвам торгівлі людьми;
- відсутність реабілітаційних центрів для жінок і дітей, які є жертвами торгівлі людьми;
- відсутність перекладачів, жінок-слідчих чи психологів, хто міг би допомогти конкретним жертвам торгівлі людьми;
- зосередження діяльності правоохоронних органів на розслідуванні злочинів щодо торгівлі людьми замість запобігання таким злочинам;
- складності щодо виявлення випадків торгівлі людьми у зв'язку з відсутністю достатньої інформації та готовності жертв до співпраці;
- відсутність спеціальних знань у співробітників правоохоронних органів у сфері попередження торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, та негативне ставлення окремих посадовців до жертв цього злочину, що може призвести до втрати довіри до них з боку жертв;
- неналежна система захисних засобів, які гарантували б безпеку жертв торгівлі людьми та захист їхніх прав;
- відсутність адекватного аналізу стану насильства серед дітей в школі («горизонтального» насильства) та його підстав.

Вирішенню цих проблем мають сприяти наступні кроки в галузі протидії торгівлі людьми, вчинені Україною:

1. Відповідно до Плану дій Ради Європи для України на 2008–2011 роки від 25 червня 2008 р. Україна Законом від 21 вересня 2010 р. № 2530-VI ратифікувала *Конвенцію Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми*, вчинену 16 травня 2005 р. у м. Варшаві, яка набуде чинності для України 1 березня 2011 р. Положення цієї конвенції мають значною мірою сприяти вдосконаленню системи заходів боротьби з такою тяжкою формою насильства, як торгівля людьми, особливо жінками та дітьми.
2. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2010 р. № 2257-р схвалено *Концепцію проекту Закону України «Про протидію торгівлі людьми»*, в якій враховується, що торгівля людьми є злочином, від якого особливо страждають діти та жінки, які перебувають в уразливому стані. Ухвалення Закону України «Про протидію торгівлі людьми»

має сприяти впровадженню положень нещодавно ратифікованої Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми в юридичну практику України.

3. З цією метою необхідно провести експертизу проекту Закону України «Про протидію торгівлі людьми» на відповідність Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми та врахувати при його опрацюванні найкращі практики та досвід інших країн — членів Ради Європи та ЄС.
4. Необхідно також проаналізувати відповідність положень ст. 149 КК України дефініції торгівлі людьми та іншим положенням, що викладені в Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми.
5. Актуальними напрямками вдосконалення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми також є встановлення відповідальності за користування сексуальними послугами особи, яка є постраждалою від торгівлі людьми, якщо особа, що ними користується, заздалегідь знає про торгівлю людьми, при цьому варто визначити, чи є це злочин проти суспільної моралі, чи проти особи, її честі та гідності; вдосконалення засобів кримінальної відповідальності клієнтів за купівлю секс-послуг від дітей та ін.
6. Вдосконалення судової практики — це нагальна потреба, без якої не можна організувати ефективну роботу з попередження торгівлі людьми. Діяльність судової гілки влади повинна бути спрямована на захист прав та законних інтересів потерпілих шляхом вироблення механізму реалізації їхніх прав та відшкодування завданої їм шкоди, а також активізації роботи з профілактики віктимної поведінки населення. З цією метою Верховному Суду України або Вищому спеціалізованому суду України у кримінальних та цивільних справах необхідно провести *узагальнення судової практики України у справах, пов'язаних з торгівлею людьми та пов'язаними з нею злочинами*, а також розробити рекомендації стосовно її вдосконалення.

5. Впровадження стандартів Європейської соціальної Хартії (переглянутої) у сфері захисту соціально-економічних прав жінок і дітей та забезпечення гендерної рівності

Вагомий блок досягнень та рекомендацій за результатами реалізації Проєкту TRES стосується здійснення необхідних реформ в галузі законодавства та державної політики, а також підвищення кваліфікації уповноважених осіб з метою впровадження стандартів Європейської соціальної Хартії (переглянутої) CETS № 163 та забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві.

Ці проблеми стали основним предметом обговорення під час міжнародного семінару «Інтегрування принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: законодавство та практична реалізація» (Київ, 15–16 квітня 2010 р.), міжнародної конференції «Захист жінок та дітей на основі міжнародних документів щодо прав людини» (Ялта, 2–3 червня 2010 р.), міжнародного семінару «Посилення захисту прав дітей на основі стандартів Європейської соціальної хартії (переглянутої)» (Київ, 15–16 лютого 2011 р.) тощо.

Європейська соціальна Хартія (переглянута) (далі — *Хартія*) лежить в основі статутних цілей Ради Європи, якими є **демократія, верховенство права і прав людини**. Україна ратифікувала Хартію Законом України від 14 вересня 2006 р. № 137-V, приєднавшись до 27 статей та 74 пунктів Хартії. Тим самим Україна підтвердила свій європейський вибір і взяла на себе зобов'язання сприяти забезпеченню надійних передумов для реалізації прав і свобод громадян у всіх їх виявах. Водночас, Верховна Рада не ратифікувала трьох із дев'яти обов'язкових статей, до яких входять ст. 12 (право на соціальне забезпечення), ст. 13 (право на соціальну та медичну допомогу) і ст. 19 (право трудящих-мігрантів та їхніх сімей на захист і допомогу). Україна також не приєдналася до п. 1 ст. 4 Хартії, яка гарантує право на справедливую винагороду («Визнати право трудящих на винаго-

5. Впровадження стандартів Європейської соціальної Хартії (переглянутої) у сфері захисту соціально-економічних прав жінок і дітей та забезпечення гендерної рівності

роду, котра гарантує їм і їхнім сім'ям достатній рівень життя»). При цьому, усі зазначені права (крім прав мігрантів) гарантовані Конституцією України.

Після ратифікації Хартії урядом України було затверджено *План заходів щодо виконання положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) на 2007–2010 роки* (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2007 р. № 237-р.). Цей план заходів має стати ефективним інструментом моніторингу реалізації Україною положень Хартії, який може використовуватись як міжнародними моніторинговими органами чи групами міжнародних експертів, так і самими державними органами, відповідальними за впровадження Хартії, а також громадськими організаціями України, які працюють у цій сфері.

У 2011 р. Рада Європи святкуватиме 50-ту річницю Хартії. Це святкування відбудеться за часів головування України у Комітеті Міністрів РЄ. Україні варто зробити свій внесок у святкування цієї річниці, для чого вжити відповідних заходів, зокрема:

- визнати всі або окремі положення Хартії, які не були нею ратифіковані;
- визнати *Додатковий протокол до Європейської соціальної хартії (переглянутої), який передбачає систему колективного оскарження*. Слід підкреслити, що, на відміну від наслідків рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України, процедура розгляду колективних скарг не загрожує державі додатковими витратами з державного бюджету на виплату компенсацій приватним особам, оскільки рішення Європейського комітету соціальних прав за результатами розгляду індивідуальних скарг містять лише заходи загального характеру, які має вжити держава для усунення виявлених порушень або невідповідності положенням Хартії;
- вжити заходів щодо належної підготовки та оперативного реагування на висновки Європейського комітету соціальних прав за результатами розгляду щорічних звітів країн — учасниць Хартії, забезпечити оперативний переклад цих висновків та доведення їх до відома громадськості;
- забезпечити активні дії у напрямку попередження можливих порушень Хартії;
- підвищувати рівень поінформованості щодо Хартії серед представників судових та правоохоронних органів, інших органів державної влади, соціальних працівників, науковців, вчителів та громадськості в цілому;
- сприяти ефективній реалізації положень Хартії в правовій системі України через її використання в судовій практиці. Хартія є частиною національного законодавства України, вона підлягає безпосередньому за-

стосуванню судами України та іншими органами державної влади та, у разі виникнення колізій з нормами національного законодавства України, має вищу за них юридичну силу.

Суди можуть застосовувати положення Хартії при розгляді конкретних справ:

- для «підсилення» відповідного тлумачення положень національного законодавства України в світлі європейських стандартів прав людини;
- для розширеного чи звуженого тлумачення норм національного законодавства у відповідності до вимог Хартії;
- безпосереднього застосування норм Хартії у випадках, коли окремі положення національного законодавства України не відповідають її вимогам.

При застосуванні положень Хартії суди мають враховувати їх тлумачення, які містяться у висновках та рішеннях Європейського комітету соціальних прав.

Європейська соціальна хартія (переглянута) — надзвичайно важливий та багатогранний документ, який стосується багатьох сфер суспільного життя. До сфери її застосування належать житлові права, питання охорони здоров'я, освіти, працевлаштування, соціального забезпечення, а також заборона дискримінації. Хоча Хартія захищає права всіх осіб, особливим захистом користуються *діти, жінки й особи похилого віку*, чіє місце та роль у суспільстві обумовлюють спеціальні заходи захисту їхніх основоположних прав. Окрема увага в Хартії приділяється проблемам забезпечення гендерної рівності. Однак в Україні існує *чимало проблемних зон у сфері захисту прав дітей і жінок, а також забезпечення принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, зокрема:*

1. В Україні дитяча праця, у тому числі важка праця дітей, що не досягли відповідного віку (15 років), нерідко є єдиним шляхом їхнього заробітку та здобуття джерел для існування самих дітей і членів їхніх сімей. В окремих групах суспільства панує думка про припустимість використання дитячої праці та користування її результатами в малозабезпечених сім'ях. Проте необхідно вжити всіх заходів щодо захисту прав дітей у сфері праці та зайнятості згідно з міжнародними зобов'язаннями України незалежно від позиції окремих громадян чи їхніх об'єднань, для чого:

- створити всі умови для належного поєднання праці дітей з їх навчанням;
- встановити перелік робіт, на яких заборонено використовувати працю дітей;

5. Впровадження стандартів Європейської соціальної Хартії (переглянутої) у сфері захисту соціально-економічних прав жінок і дітей та забезпечення гендерної рівності

- визначити реєстри видів робіт, які можуть здійснювати діти у віці до 15 років, а також діти у віці від 15 до 18 років у всіх секторах економіки;
- запровадити базу даних усіх малозабезпечених сімей, систему прозорого визначення розміру їхньої соціальної допомоги, а також індикаторів їхнього соціально-правового статусу;
- сприяти залученню дітей до реалізації положень Хартії в межах стратегії Ради Європи щодо розбудови Європи не лише для дітей, але й разом з дітьми.

2. Законодавче забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у соціально-економічній сфері, засади якого визначено Розділом IV Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», передбачає низку заходів, спрямованих на ліквідацію проявів дискримінації за ознакою статі при працевлаштуванні (у тому числі — заборона вимоги щодо певної статі претендента в рекламних оголошеннях), просуванні по роботі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці, під час укладання колективних договорів та угод, у сфері підприємництва та соціального захисту (ст. ст. 17–20 Закону). Однак законодавчі вимоги не повною мірою реалізуються у сфері праці та зайнятості, а також на ринку послуг, про що свідчать дані офіційні статистики, за якими заробітна платня жінок в середньому на 30 % нижча від середньої заробітної платні чоловіків; оголошення про вакансії переповнені вимогами щодо статі та віку працівників, поширений сексизм у рекламі тощо.

Чинний Кодекс законів про працю України містить значну кількість положень, які передбачають *додаткові гарантії трудових прав жінок* та наділяють їх певними перевагами по відношенню до чоловіків, які стосуються, передусім, жінок, що працюють, з дітьми та іншими членами сім'ї, які потребують догляду (зокрема ст. ст. 174–186 КЗпП України). Більшість *соціальних гарантій, пов'язаних з доглядом за дітьми*, характеризують саме жінку як основного суб'єкта їх отримання (ст. ст. 24, 28–32 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» та ін.).

Отже на сьогодні склалася ситуація, коли жінки у сфері праці та зайнятості знаходяться нібито у вигіднішому становищі, ніж чоловіки. Проте така «забезпеченість» жінки правами певним чином послаблює її конкурентоспроможність на ринку праці, оскільки формує несприятливе ставлення роботодавців, «обтяжених» додатковими зобов'язаннями.

Протекціоністський підхід, закладений в чинному Кодексі законів про працю України, справляє на практиці «зворотний ефект» та посилює нерівність

*можливостей жінок і чоловіків у сфері зайнятості. У новому Трудовому кодексі, який перебуває на обговоренні у Верховній Раді України, необхідно відмовитись від протекціонізму. В його основу, згідно з Хартією та іншими міжнародними зобов'язаннями України, слід покласти «субстантивну» модель рівності жінок і чоловіків, яка враховує їхні відмінності, однак спрямована на забезпечення фактичної рівності можливостей представників обох статей. Цьому сприятиме проведення фахової *гендерної експертизи* проекту Трудового кодексу України.*

3. В Україні залишається актуальною *проблема сексуальних домагань, зокрема на робочому місці*, які за міжнародними стандартами захисту прав жінок та за Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» визнаються дискримінацією за ознакою статі. Сучасне європейське право включає новий принцип тягара доведення, вперше визначений у *Директиві 97/80/ЄС про тягар доказування у справах щодо дискримінації за ознакою статі*, який виходить із презумпції, що такі домагання сталися через статеву належність осіб. На особу, проти якої подано позов, переноситься тягар доведення того, що порушення принципу рівного ставлення не мало місце, зокрема, що причиною звільнення виявились не відмова в сексуальних контактах, а інші, законні підстави, передбачені трудовим законодавством України.

Україна має *визнати принцип перенесення тягара доведення у справах про сексуальні домагання та інші прояви дискримінації за ознакою статі*, для чого закріпити його в чинному законодавстві та провести необхідні роз'яснювальні заходи серед судів, адвокатів та інших практикуючих юристів.

4. Одним з найефективніших заходів протидії дискримінації за ознакою статі та інших видів дискримінації виступає запровадження тимчасових спеціальних заходів або так званих *позитивних дій*, які ґрунтуються на концепції припустимості відмінностей у ставленні до осіб за умови їхнього відмінного соціального становища заради запобігання їх фактичній дискримінації (дискримінації результату).

Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» передбачає можливість введення спеціальних тимчасових заходів як на державному, так і на недержавному рівнях (на рівні підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян тощо). Можливість застосування позитивних дій передбачена у *10 з 24 статей Закону*, зокрема статтями 1, 3, 7, 12, 16, 19, що свідчить про можливу широку сферу їх використання. Однак Закон не вказує, які конкретно позитивні дії можуть застосовуватися, а лише передбачає абстрактну можливість їх запровадження.

5. Впровадження стандартів Європейської соціальної Хартії (переглянутої) у сфері захисту соціально-економічних прав жінок і дітей та забезпечення гендерної рівності

Прикладом позитивних дій можуть бути зокрема:

- запровадження гендерних квот у списках партій на парламентських виборах;
- надання переваги при прийомі на державну службу особам тієї статі, які менш представлені на відповідному рівні посад чи у відповідній сфері діяльності за умови аналогічного рівня кваліфікації претендентів;
- утвердження політики гендерних квот у «великому бізнес» при формуванні керівного складу великих промислових структур та фінансово-кредитних установ з метою забезпечення сприятливих умов для доступу жінок до економічних ресурсів;
- економічне стимулювання чоловіків для перебування певний час у відпустці по догляду за дитиною тощо.

Однак, незважаючи на широку можливість застосування позитивних дій, в Україні такі заходи фактично не використовуються. Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок рекомендував Україні розпочати активне використання позитивних дій в усіх сферах суспільного життя. Для цього необхідно:

- розробити план дій щодо впровадження тимчасових спеціальних заходів;
- розробити та закріпити в окремому акті національного законодавства систему вимог (критеріїв) до таких спеціальних тимчасових заходів у відповідності до міжнародних стандартів (зокрема Загальної рекомендації № 25 Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок) з метою запобігання потенційній загрозі зловживання ними з боку держави, корпорацій чи об'єднань громадян;
- провести широку роз'яснювальну кампанію щодо потенціалу позитивних дій та вихідних вимог до їх запровадження серед представників влади, місцевого самоврядування, бізнес-структур та зацікавленої громадськості.

Отже, в світлі реалізації положень Хартії здійснені в межах Проекту TRES заходи дозволи дійти таких висновків:

- неврахування принципів Європейської соціальної хартії (переглянутої) та недотримання базових цінностей Ради Європи, зокрема забезпечення рівності жінок і чоловіків, є чинником, який негативно впливає на соціально-економічний розвиток та соціально-демографічні показники української держави;
- забезпечення соціальних прав жінок та запровадження відповідних стандартів призводить в Україні до реалізації патерналістського підходу до жінки як до об'єкту захисту, а не як до суб'єкту просування нею власних прав. Як наслідок, працевлаштування жінки означає значне додат-

кове фінансове навантаження на працедавця, а тому вона виявляється неконкурентоздатною на ринку праці;

- важливим елементом реалізації положень Хартії є запровадження практики гендерного аналізу бюджету як механізму доведення вигідності забезпечення рівності прав жінок і чоловіків для конкретного працедавця та економічної сфери держави як такої;
- інформаційне середовище в Україні є надзвичайно агресивним з точки зору реалізації сексистських меседжів та настанов, що не лише принижує гідність жінки, а й значно ускладнює діяльність з утвердження рівності чоловіків і жінок;
- українська освіта й досі потерпає від недостатнього врахування гендерної складової при розробці навчальних програм — як гуманітарно-правового профілю, так і спеціалізованої професійної освіти;
- серед високопосадовців (в тому числі через постійну ротачію кадрів та правовий нігілізм) досі немає розуміння необхідності дотримання та запровадження принципів гендерної рівності.

З метою впровадження стандартів Європейської соціальної Хартії (переглянутої) у сфері захисту соціально-економічних прав жінок і дітей та забезпечення гендерної рівності необхідно:

- 1) звернути увагу урядових структур та державних інституцій на необхідність забезпечення та дотримання процедури виконання положень Хартії, яка є частиною національного законодавства України;
- 2) урядовим структурам, державним органам влади різного рівня, органам місцевого самоврядування, судовим органам та неурядовим організаціям враховувати рекомендації Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітету ООН з прав дитини, інших відповідних міжнародних інституцій у контексті ефективної імплементації положень Хартії;
- 3) відповідним державним органам центральної влади розглянути питання щодо приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів з метою подальшої ратифікації основних статей Хартії — ст. 12, ст. 13 та ст. 19, а також низки інших міжнародно-правових документів, зокрема Конвенцій Міжнародної організації праці та Європейського кодексу соціального забезпечення;
- 4) недержавним аналітичним центрам та іншим НУО, державним науково-дослідним установам та аналітичним підрозділам центральних органів виконавчої влади підготувати пропозиції щодо приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів з метою подальшої ратифікації положень Хартії, до яких було здійснено зауваження;

5. Впровадження стандартів Європейської соціальної Хартії (переглянутої) у сфері захисту соціально-економічних прав жінок і дітей та забезпечення гендерної рівності

- 5) забезпечити дієвість консультативно-дорадчих органів (громадських рад, міжвідомчих координаційних рад тощо) як виразника інтересів громади при прийнятті рішень, вдосконалити механізм її впливу на прийняття рішень;
- 6) змінити підходи до визначення соціальних стандартів, вдосконалити засоби ідентифікації та шляхи подолання бідності з урахуванням базових принципів Ради Європи, зокрема викладених у Хартії;
- 7) вдосконалити систему гендерної та соціальної експертизи, спрямованої на прогнозування та виявлення наслідків підписання міжнародних договорів і прийняття національних актів законодавства, спрямованих на захист прав жінок і чоловіків, забезпечення гендерної рівності тощо;
- 8) сприяти більшій інтегрованості центральних органів виконавчої влади з метою створення єдиної міжвідомчої стратегії просування гендерної рівності, недопущення дискримінації та захисту прав дітей;
- 9) розглянути питання про доцільність запровадження посади Омбудсмена з гендерних питань, а також Омбудсмена з питань захисту прав дітей, в тому числі на регіональному рівні;
- 10) при реформуванні Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту в процесі адміністративної реформи виходити з пріоритетності послідовного впровадження гендерної політики та захисту прав дітей, що вимагає збереження та вдосконалення відповідних функцій та повноважень за визначеними структурними підрозділами центральних органів державної влади.
- 11) всіма засобами сприяти формуванню судової практики України у сфері розгляду спорів про порушення права на недискримінацію, у тому числі дискримінацію за ознакою статі;
- 12) з метою ефективного та оперативного припинення фактів дискримінації вивчити питання про доцільність утворення в Україні Комісії із захисту проти дискримінації за прикладом окремих країн Європи, зокрема Болгарії;
- 13) запровадити стандарти гендерно орієнтованої державної та відомчої звітності як основу для реалізації положень Хартії, зокрема в частині утвердження принципів недискримінації в трудовій та освітній сферах;
- 14) забезпечити проведення пенсійної реформи в Україні на основі широких консультацій із громадськістю та ґрунтового аналізу її можливих соціальних наслідків з урахуванням особливостей соціального становища осіб обох статей (середньої тривалості життя, перебування у відпустках по догляду за малолітньою дитиною, «подвійного» навантаження внаслідок виконання хатньої роботи та багато ін.);

- 15) переглянути стандарти професійної освіти з метою подолання дискримінативних практик (за гендерною та віковою ознакою) та забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок в освітній сфері і трудовій діяльності;
- 16) з метою захисту прав жінок в інформаційній сфері, створення гендерно чутливого інформаційного середовища та забезпечення реалізації принципів рівності в медійному просторі посилити співпрацю з Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі;
- 17) враховуючи, що Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1834, завершує свою дію, терміново ухвалити нову програму (план дій) з утвердження гендерної рівності на наступний період, врахувавши вимоги Хартії та інших міжнародних документів, а також рекомендації міжнародних установ (Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, Європейського комітету соціальних прав та ін.).

В підсумку слід наголосити на необхідності продовжувати активну роботу в напрямку підвищення рівня обізнаності представників центральних та місцевих органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, суддів, співробітників правоохоронних органів, адвокатів, освітян, медиків, представників громадських організацій та суспільства в цілому щодо європейських та ООНівських стандартів, особливостей національного законодавства та державної політики України в галузі захисту прав жінок і дітей з урахуванням напрацювань, висновків та рекомендацій Проекту TRES, а також підготовленої в межах Проекту науково-практичної та навчально-методичної літератури. Досягнення Проекту TRES мають враховуватись при реалізації подальших міжнародних та національних проектів у цій сфері, що дозволить забезпечити наступність, послідовність та системність цілеспрямованої діяльності в галузі зміцнення та захисту прав жінок і дітей в Україні.

Проект зі зміцнення та захисту прав жінок та дітей в Україні (TRES) є одним зі спільних проектів Ради Європи та Європейського Союзу, що впроваджуються в Україні.

Він був розпочатий у грудні 2008 року та триває по березень 2011 року з бюджетом у 1,2 мільйонів євро, фінансований спільно Європейським Союзом та Радою Європи та імплементований Радою Європи у співробітництві з відповідними владними інституціями України та неурядовими організаціями.

Проект має на меті допомогти особам, що приймають рішення, а також іншим високопосадовцям привести існуюче українське законодавство, практику та механізми у відповідність до європейських стандартів у сфері захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, рівних прав та можливостей для чоловіків та жінок, а також захисту жінок та дітей проти насильства.

Одним з основних очікуваних результатів проекту є ратифікація Україною Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, а також Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми.

TRES

www.coe.int/tres

